

ERA.T-76.1.1214

Eesti NSV Ministrite Nõukogu
Riiklik Ehituse ja Arhitektuuri
Komitee

ARHIIV

№

EESTI NSV MINISTRITE NÕUKOGU RIIKLIK EHTUSKOMITEE
VABARIIKLIK RESTAUREERIMISVALITSUS

OBJEKT: Ajaloolised linnakesused

MUINSUSKAITSEINSPEKTSIOONI
ARHIIV
№ P-1357

ŠIFR. NR.: _____

TELLIJA: ENSV MN Riiklik Ehituskomitee

TEOSTAJA: Vabariiklik Restaureerimisvalitsus

Haapsalu ajalooline linnakeskus

Köide II

Haapsalu linna ajalugu aa. 1700-1970.

(ajalooline õiend)

Juhataja: V. Saks./

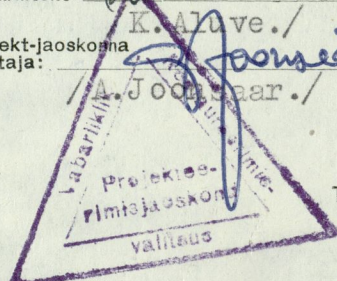
Peainsener:
Peaarhitekt: K. Alve./

Projekt-jaoskonna
juhataja: A. Jõelisaar./

Peaspetsialist
ajaloo alal: V. Raam./

Peaspetsialist
arhitektuuri alal: E. Sedman./

Objekti autor: E. Sedman./

TALLINN 1971.

Haapsalu linna ajalugu aastatel 1700-1970.

(ajalooline õiend)

Kirjutise autor: M. Hermat.

M. Hermat

Sisukord

	lk.
I Eessõna	1
II Sissejuhatus	2-9
III Haapsalu linna geograafiline asend	10
IV Haapsalu linna olukord peale Põhjasõda	11-14
V Haapsalu linna territoriaalne ulatus ja hoonestus :	
1. 18. sajandil	15-22
2. 19. sajandil	23-34
3. 20. sajandil	35-47
VI Haapsalu elanikud ja supelvõõrad	48-52
VII Sidepidamine	53-54
VIII Mälestusmärgid	53-62
IX Kokkuvõte	63-66
X Tabelid, nimestik	
1. Hoonete, elanike ja supelvõõraste arvu krono- loogiline tabel 1761-1970	67-68
2. Linnaelanike elukutsete võrdlustabel 1782, 1913	69-70
3. Majavaldajate nimestik 1800	71-74
XI Haapsalu linna ajaloo kronoloogia	75-84
XII Fotode nimestik	85-86
XIII Kasutatud materjal:	
1. Käsikirjaline allikmaterjal	87
2. Publitseeritud allikmaterjal	87
3. Kirjandus, ajakirjandus	88-90

I Eessõna

Käesolev ajalooline õiend on koostatud Haapsalu vanalinna kaitsetsooni määramisel vajalike andmete esitamiseks ja haarab üldjoontes ajastu 1700-1970.

Kahjuks ei võimaldanud õiendi koostamiseks ettenähtud lühike aeg, mis pealegi langes suvevaheajale, mil vajalikku materjali kätkevatest institutsioonidest olulisemad olid kas suletud või töötasid ainult poole tööpäevaga, koguda õiendi koostamiseks põhimist materjali. Seetõttu tuli piirduda kättesaadava, mille alusel on püütud anda ülevaade Haapsalu linna ajaloost eriti linna territooriumi ja hoonestamist puudutavais küsimusis.

Üksikasjalikum Haapsalu vanalinna territooriumi ja hoonestamise arenemisloo uurimine peab jääma edaspidiseks, milleks ettenähtud pikem aeg ja vajalikele materjalidele igakülgne juurdepääs tagavad nimetatud teema korrektse lahendamise.

Samuti peab jääma ka edaspidiseks käsitletud materjalides esinevate ja seetõttu ka käesolevasse õiendisse sattunud anakronismide likvideerimine algallikate üksikasjaliku analüüsimeetode tulemusena.

Ikonograafilisest küljest on käsitledavat õiendit saadud illustreerida vaid varem, paari aasta eest pildistatud fotodega ning fotoreproduktsioonidega, kuna õiendi koostamisel oli fotograaf osa aega suvepuhkusel ja teises osas hõivatud sagedaste väljasõitude tõttu mujal. Haapsalu linna põhjalikuma käsitlemise puhul püütakse senised lüngad pildimaterjali osas katta nende ulatuslikuma ja süsteemikindla kogumisega.

II Sissejuhatus

13.-14.sajanditel oli Eesti alal juba 9 linna, mis olid osalt ordu ja osalt piiskopi valduses. Haapsalu linna rajajaks oli Saare-Lääne piiskop Herman Buxhövdén, kes oma 1228.aastal loodud piiskopkonnale uue residentsi ja toomkiriku asukoha otsimisel peatus Haapsalus, kuna see võimaldas tihedamat ja hõlpsamat sidet pidada piiskopkonna mandri ja saare osade vahel. Ka oma ala maaisandana oli tal siin oma vasallidega maa- ehk nn. meestepäevi kergem kokku kutsuda ja pidada.

Ühenduses linnuse ja kirikliku keskuse loomisega kujunes ka linna rajamine, mis toimus ametlikult aastal 1279, mil valmis ka toomkirik juba varem rajatud võimsa linnuse juurde.

Linna rajamine ja sellele õiguslike aluste andmine osutus vajalikuks linnuse ja toomkiriku ümbrusesse kogunenud kaupmeeste, käsitööliste, kalurite ja põllumeeste omavaheliste suhete reguleerimiseks ühise linnasarase kasutamisel.

Haapsalu, nagu ka teistegi linnuste juurde tekkis nn. lah-tine kindlustamata linn, mille ebaregulaarne kompositsioon kujunes stiihiliselt peamiselt linnuse juurde suunduvate maanteed mõjutusel. Ka linna tänavatevõrk kujunes samuti ebareeglipäraselt.

Haapsalu linna saraskonna kasutamise reguleerimiseks oli vaja selle piirid kindlaks määrata. Kuna Haapsalu on ümbritsetud kolmest küljest merega, siis tuli piiri määramiseks arvele võtta vaid maapoolne osa. Esmakordselt määrati Haapsalu linna ja linnuse piir ühtlaselt kindlaks piiskop Jakobi ajal aastal 1323 ja teine kord kontrolliti ja kinnitati piir piiskop Johannese ajal 1543.aastal, s.o. täpselt 200 aastat hiljem.

1323.aastal piiskop Jakobi poolt kindlaksmääratud Haapsalu lossi ja linnapiir lõuna osas algas Randsalu (Randezar) veski juurest veskijõge mööda ülesse kuni rehesillani, sealt Kiltsi mõisa järves asuva kivini ja üle Paralepa (Pargelaide) kuni suure kivini meres. Juba 30 aastat peale Haapsalu linna ametlikku asutamist tuli seda vallutama Liivimaa ordumeister Gerhard (Conrad?) von Joke (York), mis aga lõppes püsivama tagajärjeta. Järgmine katse Haapsalu vallutamiseks kavatseti läbi viia 1343. aastal Läänemaa talurahva poolt seoses Jüripäeva ülestõusuga, kuid see nurjus Burchard v. Dreylebeni pealetungi kartusel. Järgnes kestvam rahuaeg ja linna siseelus toimusid mõningad edusammud. 1391.aastal antud privileegi kohaselt oli muude hulgas nendele kaluritele, kes olid linnakodanikud, antud luba Haapsalu lahes kalu püüda vabalt, kus aga soovivad, sellelt kümnist andmata ja piiskopile kuuluvaid loomuseid kahjustamata. Nagu enamik keskaegseid linnu, oli ka Haapsalu linn ümbritsetud tugeva kaitsemüüri, milles oli neli väravat. Avaldatakse arvamust, et linna ringmüür ehitati puidust kaitseseinaks asemele pärast linna põletamist ning rüüstamist ordumeeste poolt 1383. aastal. Kohe pärast mainitud aastat sai Saare-Lääne piiskopiks kaua valitsenud Winrich von Kniprode (1385-1419), kes oli aktiivne ehitustööde organiseerija ning muude suuremate ehitustööde hulgas organiseeris ka Haapsalu linna ringmüüri ehitamise. Hiljem sagedate linnuse ja linna purustamiste tõttu oma tähtsuse kaitsevahendina minetanud, ei leitud vajaliku olevat seda enam taastada ning lammutati ja pinnapealne osa kasutati hädavajaliku ehitusmaterjalina ära, jättes maasisese osa linnamüürist uute, ehitatavate hoonete ja teede alla, kust isegi viimastel aastatel pinnase kaevamiste puhul on üksikuid fragmente päevavalgele tulnud.

Seni kättepautunud andmeil on neid avastatud kolmel juhul: linna läänepoolses küljes (enne 1782.a.) ja kahel juhul nüüdse Wiedemanni tänava piirkonnas (1957 ja 1965). Linnamüüri neli väravat olevat juba 1690.aastal olnud lagunenuid seisukorras.

Mis puhul või millistel tingimustel ja asukohas linnamüüri fragment enne 1782.aastat avalikuks tuli, ei ole lähemalt teada, kuid viimaste aastate avastused on täpsemalt kirjeldatud G.Raudveri ja V.Raami poolt. Esimene viimatimainituist märgib, et 1957.aastal Haapsalu ilusaima uusehituse, vabariigi esimese laiekraankino, nägusaima Eesti kinohoone püstitamisel "sattusid töölised siin läheduses kanalisatsiooni ja veevärgi laiendamise tööd (Kingissepa ja Wiedemanni tänava vahel) mulla alla mattunud erakordselt paksule (laius 2,90 m, maa-alune kõrgus umbes 1,5 m) vanale vundamendile, mis kõigi eelduste kohaselt peaks olema keskaegse linna kaitsemüüri üks osa (müüri juures on maapinna tõus, mis kulgeb ümber kogu nn. vanalinna)." 1965.aastal toimunud keskaegse linnamüüri fragmendi avastamist kajastab V.Raam järgnevalt: "...puhtavee kanalisatsioonivõrgu töölised sattusid...tugevatele müürisäilmetele, mis olid mattunud Wiedemanni tänava alla. Peaaegu kolmesaja meetri pikkust trassi kaevates riivas ekskavaatori kopp pidevalt vana, umbes 2 m paksust paeseina, mis oli säilinud kohati isegi kuni 1,5 m kõrguselt... On tõsiselt kahju, et avastuse tähtsust varem ei taibatud ja et ekskavaatoril lasti vana kaitseina ja sellega seotud väravatorni alusmüüri purustamisega tõsist vaeva näha, mille tulemusena hävis suur osa unikaalset ajaloolist müüri... isegi 8,5 m laiune väravatorn on peaaegu kahe meetri kõrguselt säilinud. See paikneb neljanurgelise tornehitisena muuseumi hoone juurest randa laskuva, end. Saksa (praegune Linda) ja Wiedemanni tänavate ristumiskohal... Esialgsete uurimuslike

vaatluste põhjal võib arvata, et tugevale põllukivist alusele ehitatud paest linnamüür, mis oli vähemalt 6 m kõrge ja 1,70-2,20 m paks, moodustas umbes 1,4 km pikkuse ringi. See hoidis enda haardes ka iseseisvalt hästi kindlustatud piiskopilinnuse, mille lõunapoolne välismüür moodustus pikast linnamüürist ühe olulise lõigu ning oli sellega ühel ajal ehitatud. Jätkudes linnuse kagunurgast ida suunas, piiras ringmüür algul suurt linnuse aeda (varem "Krahviaiana" tuntud pargiala) ja pöördus sealt Jaani kiriku taha. Linnuse edelanurgast kulges ringmüür nüüdse tuletõrjehoone ja söökla piirkonnast Wiedemanni tänavale, mis ringtänavana sarnanedes moodustas radiaalse tänava võrgu linna mere ning sadanapoolse frondi. Praeguse vene kiriku kohal pöördus müür uuesti maa poole ja suundus Jaani kiriku taga end. Tori kõrtsi lähedal piiskopi aia juurde tagasi. Seal ühines ta linnuse juurest tuleva eelpool kirjeldatud ringmüüri käiguga. Sellesse ühinemiskohta suundus ka linnusevärava ümar torni tagant õhem vahemüür, mis eraldas piiskopi aia (nn. "Krahviaia") pärislinnast. Lõunaküljel kaitses ringmüüri sügav kraav, mis osaliselt on veel praegugi säilinud.

Tõenäoliselt rajati Haapsalu linnamüür puidust kaitseseina asemele pärast linna põletamist ja rüüstamist 1383. aastal... Arvatavasti oli Saare-Lääne piiskop Winrich von Kniprode (1385-1419) see, kes Haapsalu kui piiskopliku võimu peamise tugipunkti maavalduste mandri osas laskis ümbritseda tugeva ringmüüriga..."

Haapsalu linna arenemise puhul ei saa juttu olla linna kasvuringidest nagu tavaliselt linnade suurenemise puhul. Surutuna kolmest küljest mere haardesse, võib siin rääkida ainult kasvu kaartest või külgedest, sest Haapsalu linn võib, väljaarvata mõned suurepinnalised holmid põhjas ja läänes ning

mere alt vabanenud rannaveered, avarduda ulatuslikumalt ainult lõunas asuva maapinna arvel.

Haapsalu linnast tema algusel kujul ei ole korduvate sõjalisel tegevusel tõttu peaaegu mitte midagi säilinud peale võimsa linnuse ja selle eelkindlustuse müüri ja vallide varemete ning fragmentide.

14 aastat võitlevad Rootsi, Vene ja Taani Haapsalu omandamise pärast kuni 1574. Vene vürst Totmakov selle Venele allutas 6 aastat hiljem, 1581 läheb Haapsalu kindral Horni kaudu Rootsi valdusse ja püsib sellisena 129 aastat.

Rootsi valitsus müüs 1628.aastal Haapsalu linna ja endise piiskopliku Uuemõisa ametkonnale kuulunud maa-alad oma väepealik krahv Jakob de la Gardie'le, kes eravaldajana ostetud alast moodustas iseseisva administratiivse allüksusena Haapsalu krahvkonna, mis ei allunud Eestimaa kindralkubernerile. Haapsalule jäid tema endised linnaõigused alles. Need olid krahvile kui linnaomanikule kasulikud, mis võimaldasid temale oma laialdaste maavalduste saadusi turustada otsekohe, vahenditult välismaale, ignoreerides Tallinna linnale antud staapelõigusi.

Haapsalu linnale kuulunud põllu- ja karjamaad ja samuti ka metsa laskis linnaomanik aga liituda Uuemõisa külge. Linna saraskonna moodustas selle järele vaid linnuse ja mere vahel asetsev maa-ala.

1643.aastal viidi võllas Ridala maantee äärest üle teise, ja just sinna kohta, mida linna bürgerid mängu- ja meelelahutuskohtana kasutasid. 1646.aastal põles Haapsalu pastoraat maha. Tarbetuks arvatud linnamüür lammutati, kivid kasutati osalt ehitusmaterjaliks, osalt ringmüüri piiranud kraavide täiteks ja muu pinnaga tasandatuna kaotas linna ringmüür oma piirjooned peaaegu täiesti.

Nii muutus Saare-Lääne piiskopkonna kunagine ringmüüriga

kindlustatud residents kaitsetuks asulaks.

Haapsalu krahvkonna järgmine valdaja, krahv Magnus Gabriel de la Gardie (1622-1686), andis 1664.aastal raele turu ääres platsi uue raekoja ehitamiseks ja andis selleks ka raha ning puitmaterjali. Linna heaolu paranes märgatavalt. Peale seda kui Rootsi kuningas Karl XI taastas Haapsalule 1665.aastal kaubanduse ja laevasõidu privileegid, hakkas linnamajandus elavnema. Õitses kaubandus ja Kassininna loodi manufaktoristide kompanii. Asutati suurkaupmeeste gild. Ka linnakool sai hea õppeasutusena kuulsaks. 1686-1689 läksid õpilased peale selle kooli lõpetamist ülikooli ja astusid ametitesse.

Haapsalu linnakalmistu õnnistati sisse 1682.aastal.

Mõned aastad enne Haapsalu krahvkonna likvideerumist, hävis Haapsalu linnus 1688.aastal tulekahjus ning seisab sellest ajast peale varemeis.

Haapsalu linna südamiku, vanalinna rekonstrueerimist ja taastamist võib antud juhul alustada vaid säilmeist, mis pärinevad peale-põhjasõja-aegsest ajastust, 18.sajandi lõpust, mil linn aegamööda hakkas kosuma sõjajärgsetest haavadest ja hakkas pikemat aega kestnud agressiivsest sõjategevusest laostunud pinnale uut elu ehitama.

Kuidas arenes linna hoonestus järk-järgult, sellest puuduvad kahjuks igasugused konkreetset andmed. Olemasolevatesse vanematesse linnaplaanidesse peab suhtuma väga ettevaatlikult, terava kriitikaga, vanim neist on pärit Rootsi ajast. Tänavate võrguga varustatud linnaplaanid tekkisid hiljem ja tänavanimetusid kandvad linnaplaanid veel hiljem.

Eesti vanadest linnadest omab Haapsalu kõige vähem arenemistendentse, seepärast nimetatakse teda teiste linnade hulgas alati viimaste hulgas ja linnakeseks. Haapsalu linna asend oli

ebasoodus, teda ei läbinud ükski magistraalmaantee ja majandusliku tagamaa ulatus oli ka väike. Linn asus küll mere ääres, kuid Venemaast kõige kaugemal ja sadam oli ka halb. Kõik linna jõukaks kujunemiseks vajalikud eeldused, nagu tähtsamate ühenduste vörku ja nende sõlmpunktidesse kuulumine ning hea sadam - puudusid Haapsalul.

Linna hoogsamaid kasvuperioode moodustasid 19. sajandil linna kujunemine kuurortlinnaks, siis uue linnaosa tekkimisel peale Keila-Haapsalu raudteeliini asutamist 20. saj., mil Haapsalu linn hakkas Uuemõisa ja Kitsi mõisa põldude arvel raudteejaama ja vanalinna piirist kokku kasvama uueks linnaosaks. Kolmas periood algas 20. sajandi 20-ndatel aastatel alustatud Rautsalu ala hoonestamisega väikeste elamutega. Alates 20. saj. II poolest on linn territoriaalselt kasvanud 1/3 võrra ja seisab pidevalt ehitustellinguis, mille alt üksteise järel kooruvad välja arvult hulgalised individuaalelamud, mitmekorruselised töötajate elamud, tööstus- ja muud hooned. Tekkisid uued tänavad, nagu Sireli, Saare, Põllu, Staadioni jt., mis moodustavad uusi linnaosi.

Linna territooriumi ja hoonestamise tempot iseloomustavad järgmised vahekorrad: linna ametlikust asutamisajast 1279. aastast peale kuni 1884. aastani, s.o. 605 aasta kestel oli praegusest pindalast hoonestatud 1/3 osa; 1884-1947. aastail, s.o. 63 aastaga teine kolmandik ja 1947-1958. aastatel, s.o. ainult 11 aasta jooksul viimane kolmandik. Linnapiiri ulatust ja linna territooriumil jätkuvat hoonestamist ei ole jõutud seni veel selgitada.

Haapsalu linna ajalugu lähtudes valdajatest jaguneb peamiselt järgmistesse perioodidesse:

I Piiskoppide valitsemise aeg 1279-1563

335 aastat

II	Vahelduvalt Rootsi, Taani ja Vene aeg	1563-1581	18 aastat	
III	Rootsi aeg	1581-1710	129	"
IV	Vene aeg	1710-1917	207	"
V	Kodanlik Eesti aeg	1918-1940	22	"
VI	Nõukogude Eesti aeg	1940		

III Haapsalu linna geograafiline asend

Haapsalu linn asub Baltimere kaldal Haapsalu lahe ääres Eesti NSV lääneranniku põhja osas Haapsalu rajooni (end. Lääne maakond) keskusena. Haapsalu linna territooriumi moodustab üle kahe ^{kilo} meetri merre ulatuv poolsaar, mis on kolmest küljest piiratud merega. Avamerest on poolsaar lahutatud põhjast Noarootsi poolsaarega, loodest Vormsi saarega ja läänest Hobulaiuga. Haapsalu lahe kallas kujundab endaga palju poolsaari ja neemerasid, mis omakorda hargnevad lugemata arvu madala veega lahekesteks. Nende käärude tõttu on merepiir Haapsalul väga pikk ja ulatub kuni 100 km-ni.

Haapsalu linna all olev maapind tõuseb peaaegu lamedana 2-8 meetrit üle merepinna. Mere poole laskuvad kallakud on vähe märgata.

Haapsalu linna geograafilisi meridiaane on aegade jooksul, alates 1877 kuni 1932 erinevalt märgitud. Paljude Haapsalu linna ajalugu käsitlevate autorite andmeid linna geograafiliste meridiaanide esitamisel korrigeerib Artur Grönberg raamatus "Kuurort Haapsalu", mida retsenseeritakse kellegi anonüümse autori poolt ajalehes "Lääne Elu" 10. augustist 1932. aastast nr. 62. Siin tsiteerib retsensent autorit ja annab viimase poolt korrigeeritud õiged geograafilised meridiaanid: 58 kraadi 57 minutit põhjalaiuse ja 23 kraadi 32 minutit idapikkuse all Greenwichi järgi ning 58 kraadi 57 minutit põhjalaiuse ja 41 kraadi 12 minutit idapikkuse all Ferro järgi. Enne korrigeerimist antud meridiaanide järgi asus Haapsalu linn 55 aasta vältel Ridala kohal

IV Linna olukord peale Põhja sõda.

Eestimaale ühendamine suure Vene riigiga de facto 1710 ja de jure 1721 Uusikaupunki rahulepingu põhjal tagas sõdadest, näljast ja katkust kurnatud ja järeljäänud väikesearvulisele Haapsalu elanikele ja laostunud linnale pikemaks ajaks kosumise.

Kuigi 1700 aasta jaanuarikuul alanud Põhjasõda vahenditult Haapsalu linna ei puudutanud, viisid sellest sõltuvad koormused ja kahjumid, samuti ka näljaajast võrsunud katk, linna äärmise kurnatuseni. Juulis 1710 hõivasid venelased eesotsas kindral Baueriga linna väiksemagi vastupanuta. Möllava katku kätte surid ka vaevalt hingitseva kooli rektor ja samal põhjusel jäi tühjaks ka bürgermeistri ametikoht. Bürgermeister Andreas Kahlile järgnes 1701.aastal Johann Oldenkopp, kelle surma järele 1708.aastal sellele kohale asus Georg Schmieden. Viimane loobus sellest kohast aastal 1714 ja see jäi kuni 1739, s.t. 25 aastat täitmata. Selle aja kestel täitis bürgermeistri kohuseid kogu selle ajavahemiku kestel kohtufoogtina tegutsenud Jencken. Viimatimainitu oli see, kelle juures tsaar Peeter kahel korral Haapsalus käies peatus. Esimesel korral saabus Peeter Suur Eestimaale sõjasadamateks sobivate kohtade otsingul 8.juulil 1715 oma laevastikuga Tallinna, kust ta 17-ndal edasi purjetas ja 20-ndal Osmussaarde (odinsholm) jõudis. Siin laskis ta eskaadri triivi panna ja sõitis nelja rügementi kandvate galeeridega Haapsalusse, et selle sadamaga tutvuda. Maandunud olevat ta ühe andmete alusel Kassininas (Kaiserort) ja teise järgi Rohukülas. Keiser peatus Haapsalus vaid mõned tunnid: tutvus linnaga, linnusevaremetega ja kirikuga ning sõitis Pullapää kaudu Ungru (Linden) mõisa, kus ta tahtis näha kuulsaks saanud kauni-

mat iluaeda Eestimaal. Tolle aja hooldaja oli aednik Saksamaalt, kellega tsaar aias einetades kaua aiandusest vestles. Öhtupoole sõitis tsaar Haapsalusse tagasi ja vestles eelmainitud Jenckeni-ga üle tunni aja ning sõitis siis maad mööda Paldiski (Roger-wiek) ja sealt oma laevastiku juurde tagasi.

Põhjasõja ajal ei kuulunud Haapsalu enam kindluste nimekirja. Peale linna vastupanuta vallutamist venelaste poolt kar-tes rootslaste dessanti ning Haapsalu kasutamist nende toetus-punktina, lasti 1715.aastal linnusemüürid õhku. Sellest ajast kaotas Haapsalu lõplikult oma tähtsuse kindlusena ja tema kait-seehitused muutusid varemeiks.

Linna omavalitsuse organ - magistraat loodi seoses Saare-lääne piiskopi poolt Haapsalu linnuse ümber tekkinud asulale linnaõiguse andmisega.

Varasematel aegadel koosnes linna magistraat kaheksast ini-mesest. Alates 1739.aastast koondati see arv viiele; üks bürger-meister ja neli raeisandat. Üks neist pidi olema õpetatud mees, kes linna sekretäri ametit pidas. Bürgermeister ja kolm raeisan-dat pidid olema linna kodanikud, sekretär aga ei pruukinud seda olla. Arvatavasti ei olnud linna bürgerite hulgast alati õpeta-tud meest leida, kes oleks olnud võimeline sekretäri ametit pi-dama.

25 aastat kestnud vaheaja järel täideti Haapsalu linna bür-germeisteri koht 1740.aastal jälle uuesti. Selleks määrati alates 8.märtsist senine kohtufoogt Johann Jencken.

Alates 1742.aastast hakkas Haapsalu linn peale Põhjasõjast saadud kahjustusi jälle kosuma. Seda kirjutatakse peamiselt sa-mal aastal linna raemehena ja sekretärina ametisse seatud Johann Georg Rambachi arvele.

1742.aastal elustus kaupmeestegild uuesti kinnitatuna 13. oktoobril kindralkubernereri poolt. 8.novembril valiti selle el-

termanniks bürgermeister Johann Jenckeni poeg Tobias. Käsitöölistele keelati kindralkubermangu reskriptiga 19.jaanuarist 1744, mis toetus piiskop Reinhold von Buxhövdeni 1539.aastal antud korraldusele - õlle ja viina müük (kõrtsipidamine) täiesti ära.

Peale Jenckeni tagasiastumist bürgermeistri kohalt 13.septembril 1745.aastal, asus tema asemele Rambach, kes kuni 27.jaanuarini 1746 oli ühtlasi ka sekretär, millisele kohale cand.jur. Johann Gebauer koos raehärrana sai. 1745.a. 9.juulil viidi kindralkubermangu korraldusel erilise komisjoni kaudu, mis koosnes "Commissarius Fiscii" Sternleinist ja Kroonu komissar Schultzist, linna valitsemises läbi üldine uurimine, kontroll. Uurimistulemuse üksikasju ei ole konkreetset mainitud, kuid üldiselt soovitatakse magistraadile olla õiglane, vähenõudlik ja ühemeelne. Kodanikkonnale - olla kuulekas rae vastu. Komisjon seadis sisse tuletõrjeasutuse ja öövahiposte... Et lõpuks ometi võimaldada pastoraadi ehitamist, lubas kindralkubermang 1748.aastal Hiiumaa kroonumetsast 400 palki langetada. Admiraliteet aga ei annud selleks omapoolset nõusolekut. Samuti ei aktsepteeritud Hiiumaal asuva rentniku major von Lilienfeldi pakkumist, kes 200 riigitaalri eest tahtis laste kirikule uue katuse kandekonstruktiooni teha.

Arvatavasti oli 18.sajandi keskpaiku Haapsalus väga palju kõrtse, sest milleks siis oldi sunnitud keisrikotta saatma "deputatsioonid" kõrtsiküsimuse lahendamiseks.

Bürgermeister Rambach suri 26.märtsil 1767.aastal. Tema ametikohale astus endine kohtufoogt Kaspar Joacim Landesén.

1783.aastal Baltimaades kehtestatud kubermangureformi alusel jagati kubermangud kreisidesse, mis pidid kandma oma pealinna nimetust. 3.detsembril 1784.aastal Jekateriina II poolt välja antud ukaasi alusel nimetati endine Lääne maakond Haapsalu linna

järgi Haapsalu kreisiks, mis käesoleval ajal moodustab Haapsalu ja Hiiu rajoonid.

1783.aastal alustas kindralkubernerite korralduse alusel tegevust käsitöölise amet (tsunft) eesotsas keeleteadlase Fr. Wiedemanni isa, Haapsalu kübarategija eltermann Johann Christian Wiedemanniga.

15.aprillil 1784.aastal andis keisrinna Jekaterina Riia ja Tallinna kindralkuberner Brown'ile seaduse, milles kästakse Haapsalu magistraat jätta Tallinna magistraadi sõltuvusse.

Linnal oli vanemast ajast peale kehtima jäänud omapärane korraldus. Kuuludes administratiivselt Eestimaa kindralkubermangu võimupiirkonda, allus Haapsalu linn sisehalduse (politsei) alal Eestimaa ülemvalitsuse alla, kohtuasjus aga Riia kindralkubermangu valitsuse vastavasse ressoori. Sellise talitusviisi põhjenduseks loetakse rea teiste hulgas tõepärasemaks seda, et omaaegne Haapsalu linna eravaldaja krahv de la Gardie, sattudes vastõllu Eestimaa kõrgema võinkonnaga, otsustas Haapsalut allutada Riia vastava instantsile (ülem-õuekohtule).

24.veebruari 1797 seadusega allutatakse Haapsalu magistraat kriminaalasjus taas Riia õuekohtule.

V. Linna territoriaalne ulatus ja hoonestus.

1. 18.sajandil.

Aeg vahenditult peale Põhjasõda ei kujunenud ehitustegevuses eriti ulatuslikuks. Eramaju võis sellekohase määruse alusel ehitada ainult puidust. Kivimajade püstitamine oli lubatud ainult Peterburis ja linnades riigi- või ühiskohdlike majade ehitamisel.

Järgnevalt on esitatud mõned seni kättelepuutunud andmed hoonete kohta, mis kerkisid Haapsalu linna territooriumile enne ehitustegevuse elavnemist 18.sajandi lõpul.

Paljude privileegidega varustatud vana vaestemaja oli lagunemas. Selle restaureerimiseks puudusid igasugused materjaalsed võimalused. Samuti ei majutanud see enam ühtegi vaest. Likvideerus nimetatud hoone sellega, et kogudus oli sunnitud seda kirikueestseisja Gustav Baumühli kaudu 1724.aastal ära müüma. 18. märtsil 1726.aastal tõstis tugev torm linnusekiriku katuse pealt ära ja saksa kogudus pidas oma usukultuslikke talitusi siitpeale linnakirikus, mis seni oli ainult eestlaste kasutada olnud. Linnusekiriku katuse parandamiseks koguti ajajooksul küll ehitusmaterjali kokku, kuid see kasutati 1739.aastal linnakiriku kõrval asuva koolimaja uuestiehitamiseks ära.

Apteekidest Eesti- ja Liivimaal 17.sajandil ei ole peale Rakvere ja Kuressaare (nüüd Kingissepa) teiste väikelinnade kohta mingeid teateid leitud. Alles 1721.aastal Peeter Suure poolt apteekide asutamise asjus välja antud käskkiri pani asja liikuma ja väikelinnades hakati apteeke rajama. Haapsalus seati

esimene apteek sisse 1743. aastal 3. märtsil antud privileegi alusel. Esimeseks apteegi asütajaks Haapsalus oli Anton Scheen.

Kuna linna materjaalsed vahendid kaubanduse elavnemise tõttu paranenud olid, ehitati raekoda 1767. aastal üles. See läks maksma 2351 rbl. 41 kop. Ka varem kavatsatud pastoraadi ehitamine teostus 1776 ja 1777 aastate vahel pastor Carlblomi pingutuste kaasabil.

Haapsalu pastorimaja ehitamine sai teoks konsistoriumi algatusel kindralkubermangu poolt tehtud korralduse alusel. See ehitatakse üles korjanduse teel ja pastori talupoegade müügist laekunud rahadega. Tol korral olid talupojad müümiseks hinnatud järgmiselt : terve perekond või õppinud käsitööline maksis 100 rubla, täiskasvanud mees 30-40 rubla, tüdruk - 10 rubla ja laps - 4 rubla.

Peale Põhjasõjale järgnenud pikemaajalist toibumist algas 18. sajandi lõpul ehitustegevuse elavnemine.

Kubermanguvalitsuse juurde loodi arhitektide ja maakorraldajate (maamõõtjad) ametikohad, mis põhjustas märgatavalt ehitusdistsipliini paranemist. Peale selle hakati ehitustegevust reguleerima mitmesuguste ehituseeskirjadega, mille tulemuseks oli eeskätt tulekindla kivikatusega ehitiste arvu pidev suurenemine. Nii pidid ka Haapsalusse tol perioodil püstitatavad majad olema kaetud praegusel ajal nii harva esineva kivikatusega, mida võib lugeda paljudest Haapsalut omal ajal külastanud isikute kirjutistest ja näha vanadel piltidel.

Eestimaa kubermangu väikelinnad : Haapsalu, Paldiski, Rakvere ja Paide olid peamiselt puumajadega hoonestatud kreisilinnad, kus uueks keskuseks ehituseks kujunes ametiasutuste ja kohutuhone. Viimase tüüpprojekt oli koostatud kubermanguarhitekt J.Moor'i (Mohr) poolt. Eestimaa kubermangu pealinnas Tallinnas

ehitatud kohtuhoone oli oma üldmasside poolest klassitsistlik ehitis. Kreisilinnades püstitamiseks projekteeritud kohtuhoone aga oli veel tugeva barokse kallakuga varaklassitsistlik ehitis. Põhiplaan oli rangelt sümmeetriline, risti läbi hoone kulgeva keskvestibüüliga, kust pääses teisele korrusele laia puittrepi kaudu. Suurest vestibüülist suundus lühike vahekoridor temast kummalgi pool asetsevate ruumide vahel. Hoones asusid kreiskohtu saal ja kantselei, linnafoogti istungisaal ja kantselei, rentei, kassa, arhiiv, vangla, vahitoad, kojamehe eluruum, ooteruum j.t., kokku 20 ruumi. Ka hoone välisarhitektuuris, akende rühmitatud paigutuses ja rusteeritud risaliitide markeerimises oli veel barokseid jooni, kuid nende kombinatsioon lihtsal hoonekorpusel, akende ja uste kujundus ning vahekarniisid näitasid juba varaklassitsistlikku käsitlust. ~~Elk~~kirjeldatud tüüplaani järgi ehitati 1786. aastal ka Haapsalu kohtumaja. Sama arhitekti plaani järgi ehitati ka tollimaja. See oli ühekorruseline, kõrge ~~kaldega~~ ^{4.18} maha, kaane rusteeritud liseenide vahele asetatud sissepääsuga peafassaadil.

Haapsalu suuremate hoonete hulka kuulusid ka 1786. aastal ehitatud kivist magasinid ja aastail 1787-1789 ehitatud kasarmud. Kõik need riiklikud ja kommunaalhooned olid 18. sajandil Haapsalu linnapildi olulisteks koostisosadeks. linna üldilme määrajaks oli aga siiski elamuarhitektuur oma enamuses ühekorrus-

seliste puithoonetega, mis oma poolkelpkatustega olid peidetud rikkaliku rohelusega ümbritsetuina ja paest laotud piirdetara- dega varjatuina sügavasse aeda. Nii kujutas Haapsalu linnakene endaga vaatepilti, milles kõrged valged korstnad ja punased kivikatused kerkisid ilu- ja viljapuude rohelusest.

1783.aastal on Haapsalu linna krundid, mis on hoonestatud vaid ühe elamuga ja selle juurde kuuluvate kõrvalhoonetega, suu- red. Hoonestiku tihenedes sama territooriumi ulatuses kujunevad endistest suurtest üksikkruntidest partselleerituina juba võrd- lemisi tihedalt hoonestatuna ja juba nimetusi omavatest linna tänavatest piiratud aladena kvartalid. Perioodil, mil Haapsalu linnast kujunes supel- ja ravilinn, pandi piir linna hoonestuse tihenemisele, kartuses, et linn oma esteetilise ja hügieenilise omaduse kaotab. Püüti käsile võtta abinõud selleks, et säilitada maju ümbritsevaid ilu- ja puuviljaaedu, mis oma lille- ja rohe- liserikkusega esteetiliste emotsioonide kaudu tugevat mõju aval- davad tervistparandajate ja puhkustvajavate külalistele, samuti ka linnaelanikele. Kodanliku Eesti ajal otsustati linnavalitsuse poolt krundi alammääraks jätta 1000 m².

Kuna süda- või vanalinn kitsaks jäi, hakati hoonestamiseks krunte võtma peamiselt lõuna poole, Uuemõisa ja linnale kuuluvate aladele. Samuti ka merest vabanenud laidudele (Holm).

✓ Haapsalu 18.sajandi viimasel veerandil ehitatud suuremad riiklikud ja kommunaalhooned, nagu kohtumaja, tollimaja, rae- koda, kivist magasinid ja kasarmud olid Haapsalu linnapildi olu- listeks koostisosadeks. Linna üldilme määras aga siiski elamu- arhitektuur, milles domineerisid ühekorruselised puithooned. Hoovi sügavusse paigutatud kivist poolkelpkatustega elumajade ja paest laotud taradega Haapsalu kujunes roheliseks linnakeseks, kus kõrged valged korstnad (mantelkorsten) ja punased katused

kerkisid vilja- ja ilupuude rohelusest.

Asehaldamiskorra ajal (1784-1796) toimunud ümberkorraldused lülitasid siinsed linnad üldriiklikku haldussüsteemi nii politsei, kohtu, maksunduse kui ka ühiskondliku hoolekande osas. Sellega ühtlustati siinsete linnade haldus ülevenemaalise linnade halduskorraga ning allutati tugevamalt ülevenemaalisele aadlidiktatuurile. 1796. aasta 28. novembril antud Paul I korraldusega algas asehaldamiskorra likvideerimine ja ametiasutuste koondamine.

Seoses linnade üldise arenguga hakati alates 18. sajandi viimasest veerandist linnades suuremat tähelepanu pöörama ehitustele ja välisilmele.

Linnaarengu keskpunkti moodustas endaga traditsioonipäraselt turuplats (foto 1), mille ümber kees linna ühiskondlik elu. Turuplatsi ääres paiknes ka linna tähtsaim kommunaalehitis - raekoda (foto 2). Turu juures pidi asetsema ka vaekoda. Samuti ehitati ka gildihooned ja linnakoguduse kirik rakoja lähedale (foto 2).

Seal, kus linn kasvas pikkamööda, n.ö. loomuliku arenemise teel stiihiliselt, toimus tänavate kujunemine ja erahoonete püstitamine kindla üldkavata turult hargnevate teede ümber. Selle tagajärjel tekkis ebareeglipärane ja ebasirge tänavate võrk. Ainult linnast lähtuvad peamaanteed mõjutasid laiemate peatänavate tekkimist.

Haapsalu linna vana ajaloolise tuumiku moodustavad endise piiskopilinnuse varemed, linnuse kirik, pargike kujundatud endisest kindlusealast, linnuse põhjaserval asuvast turuväljakust ja poolkaares selle põhjapoolsesse ossa kujunenud tänavate äärde rajatud hoonestik (foto —).

Haapsalu linna tänavatevõrgu omapärast kujundust vaadates tundub, nagu oleks tal kaks tsentrumit olnud. Üks neist, mis

asus linnuse vahetus läheduses, praegusel Võiduväljakul, linna tsentrumiks nagu vähem kohase kujundusega, ja teine, mis ämblikuna asub viie (nüüd kuue) tänavalõigu koondumispunktis, praeguste Wiedemanni, Tšaikovski ja Pioneeri tänavate ristumiskohal. Siin pidi enne käsitletavat perioodi kindlasti mingisugune keskkohht olema olnud. Kas mitte maarahva või kalurite saaduste müügi koht?

Kuidas tekkisid tänavanimetused? Need kasvasid välja tingimustest, milliseid sünnitasid vajadus ja otstarve. Viimaste lahtimõtetamiseks annab meile võtme tänavanimetus, mis on orgaaniliselt seotud tänava, platsi, maantee jne. tekkimise ja arenemisega, ega võimalda selle muutmist kahjustamata tänavaga seotud ajaloolise miljöö tunnetamist. Seda enam, kui antakse ajalooliselt kaugele tagasi ulatuvale tänavale hiljem tolle ajastule täiesti tundmata ja võõra sisuga nimetus, mis on loodud nime muutmise perioodil ja seetõttu mõistetav ainult tolle aja mentaliteedile. Sellest lähtudes tuleks taastada tänavate tekkimispe-rioodil neile nendega orgaaniliselt kokkukasvanud nimetused ja uued nimed panna vaid uutele linnadele, platsidele, puiesteedele tänavatele, linnaosadele ja hoonetele.

Kas ei ole seegi väär, kui mõnele oma ajastut iseloomustava tänavale paneme mõne kas samal ajal kui tekkis tänav, või hiljem üldsusele kuulsaks saanud mehe nime, kes selles tänavas elas selle asemel, et majale, kus see isik elas paigutada mälestustahvel.

Kunas pandi Haapsalu vanalinna tänavatele nimetused? Arvatavasti toimus see ajal, mil Haapsalu oma sõjaväsimusest väljapuhanuna asehalduskonna ajal hooguvõtva ehitustegevuse puhul endistele avaratele kruntidele tekkinud hoonete arvu kasvamisel vajab nendele asukoha märkimiseks täpseid koordinaate. Nii leiamegi 1782-1789 Haapsalus pastorina tegutsenud Gustav Carlblomi

käsikirjalises märkmikus tolleaegsete Haapsalu linna tänavate nimetused, mis selle järgi, et nendes orienteerumiseks on juurde lisatud nende ääres või alguses asetsevate hoonete valdajate nimed, võib oletada, et tänavanimetused on alles pandud. Nimetused anti kuueteistkümnendale eksisteerivale tänavale, nagu seda võib näha 1783.aastal valmistatud Haapsalu linna plaanilt, kus tänavanimetusi pole märgitud. Järgnevas Haapsalu linna tänavanimetuste loetelus esialgu tarbetuna näivad kohamäärajana antud majavaldajate nimed ära jäetud. Tänavanimede järjestus ja keel on jäetud originaalsena.

1. Karristrasse und Pforte (Karja t. ja värav - nüüd Võidu t.)
2. Fischer Strasse (Kaluri t.)
3. Ritter =Strasse, ^{x)} entlang der alten Stadt Mauer bis an die deutsche Pforte (Rüütli t., piki vana linna müüri kuni saksa väravani - nüüd Wiedemanni t.)
4. Lehm Strasse (Savi t.)
5. Rüst Strasse und Pforte (Ehte t. värav - nüüd Lauristini)
6. Spiel Gäschen (Mängu tänavakene - nüüd Pioneeri)
7. Grosse Strand Strasse (S.Kalda t. - nüüd Tšaikovski t.)
8. Badstuben Strasse (Supluse t.)
9. Jungfern Steg (Neiude tee - nüüd Jakobsoni t.)
10. Kleine Strandstrasse (=Väike Kalda t.)
11. Deutsche Strasse und Pforte (Saksa t. ja värav - nüüd Linda t.)
12. Dunkel Strasse (?)
13. Schul Strasse, Kirche (Kooli t., kirik)
14. Johannis Strasse (Jaani t. - nüüd Kaardiväe)
15. Schloss Strasse (S.Lossi t. - nüüd Nõukogude t.)
16. Wasser Strasse und Pforte (Manege Goltsch bis Brandt an der alten Stadtmauer (Vee t. ja värav - (Goltschi maneež kuni Brandtini vana linnamüüri juures) - nüüd Komsomoli t.)

x) Tõenäoliselt oli selle algne nimetus või tähendus "Strandritterstrasse" - rannarüütlite, s.t. rannavalvurite, tänav, mis märkis ära mere kaitseks ette nähtud ala arvatavasti seepool linnamüüri, end. randrüütlite kordon asus Linda ja Kooli t. nurgal

Eelloendatud tänavatevõrk jaotab neist koosneva linnaterri-
tooriumi umbes 20-neks suureks krundiks, millel paikneb ehitusi
ligi viiekümne ümber. Hiljem nendele kruntidele rajatud hoonete
tihenemisel moodustasid need endaga juba linna kvartalid, mis
jätsid peaaegu endiseks tänavatevõrgu.

Nii oli käsitletava perioodi esimese sajandi lõpul, 1783.
aastal Haapsalu linnas välja kujunenud tänavatevõrk, mis kattis
linna territooriumi järgmise piiriga: alustades tol ajal rohkem
merest, suurema veepinnaga kaetud Väikese Viigi lõunakaldalt
praeguse Nõukogude ja Suure Liiva ristumiskohast, kulges suurte
kruntide piir mööda V.Kingissepa tänavat paralleelselt Väikese
Viigi kaldaga kuni siia poole Sadama ja Suplüstänavate lõikumis-
kohta. Siin moodustas loodusliku piiri kitsas veekogu, mis löi-
kas poolsaarest ära Tagalahe poolses küljes kaugele merre ulatu-
va neeme kirdest edela suunas paiknev kitsas veekogu. Edasi kul-
ges piir ranna joont mööda kuni rannast Komsomoli tänavasse maja-
de nr.nr. 11 ja 8 kohal; siit läbib piir otsejoones praegust
teed mööda kuni linnuse kaitsemüüri ida nurgani ja sealt edasi
linnuse kaitsemüüri külge mööda ümber lõunanurga ja edelakülje
linnuse läänenurgani, kus ristuvad Võidu ja Kalda tänavad. Viima-
timainitud tänava hoone nr.4 kohalt pöörab piir Kalda ja Nõukogu-
de tänavaid ühendava väikest tänavat mööda Nõukogude tänavasse
ja siit edasi kuni algpunkti, Väikese Viigi lõunakaldale välja.

2. 19. sajandil.

Linna tekkimisest alates aegade jooksul varieerunud linna omavalitsuse organ - magistraat likvideeriti 1889. aastal lõplikult uue kohtukorraldamise kehtestamisega.

Ühiselt teiste Baltimaade linnadega pandi maksma Haapsalus 26. märtsil 1877. aastal 16. juuli 1870. aasta linnaseadus, millega loodi uus linna täidesaatev organ, mis valiti linna seadustandva organi, linnavolikogu poolt. Need valvasid linna heakorrastuse, kaubanduse, tööstuse, tervishoiu ja hariduse üle ja allusid kuni 1917. aastani Eestimaa kubernerile, 1917-1941 aga kodanliku Eesti vabariigi siseministeeriumi omavalitsuste osakonnale. Linna kodanliku-aegne omavalitsus likvideeriti Eesti NSV ajutise Ülemnõukogu Presiidiumi määrusega 21. jaanuarist 1941. aastast.

Kuurordi küllastajate arvu kasvamisest lasus nende majutamise rahuldamine peamiselt hoonete eravaldaajate õlul, muutudes sellega linnaelanike peamiseks sissetulekuallikaks. Silmas pidades suvitajate ja ravialuste mugavusi, tekkis uute suvilate ehitamiseks vajadus ranna- ja raviautuste lähedal asuvate kruntide järele. Endiste avarate, hõredalt hoonestatud krunte ei lubatud tihendamalt hoonestada, kuna sel teel oleks nad kaotanud oma looduslikult kauni miljöö lilleaedade ning õitsvate viljaining ilupuude ja -põõsaste näol, samuti oma romantilise varju-rikkuse.

Väljapääsutee maanäljast leiti väga leidlikult ja omapärasel viisil. Hakati hoonestama alasid, mis olid aegade jooksul vabanenud mere alt, samuti võideti maad juurde veetõkete ja tammide ehitamisega. 19. sajandi I poolel olid rida holme üksteisest lahus saarekesed, mida kasutati peamiselt karjamaadeks.

Alles sajandi teisel poolel muutusid nad maa tõusu ja madalate kohtade täitmise teel poolsaarteks ning ühendati maismaa teedega. Ka Väikese Viigi kaldapiirkond asustati alles 1850-ndatel aastatel.

Eeltoodud põhjustel kujuneski nii välja, et Haapsalu linn nii territoriaalselt kui ka hoonestuselt avardus vaid oma endistes, mere kui ka 1323.aastal maa poolt kindlaksmääratud piirides, mis ulatus ka 1850-ndail aastail Aksi kõrtsist "Krahvi aeda" mööda kuni Tori kõrtsini (foto 3).

Haapsalu linna maapoolse piiri moodustasid 19.sajandi keskpaiku Uuemõisa põllud. Teistest Haapsalu linnale lähemateks mõisadeks olid Kiltsi, Ungru ja Võnnu mõisad. Hilisem linna kasvamine toimuski peamiselt Uuemõisa, vähesel määral ka Kiltsi mõisa põldude arvel.

1800.aastal oli Haapsalu linnas järgmised asutused ja ettevõtted: linna haigla ja selle juurde kuuluv saun, kroonu magasin, puust sarai, tollimaja (tamožna), raekoda, vaekoda, koolimaja, kirik, teine kroonu magasin koos hobusetalliga, linna korterimaja (Stadts Quartier Haus), teine haigla ja pastorimaja.

Siin-seal leidub kirjanduses vihjeid kõrtside rohkuse kohta Haapsalus. Aastal 1800 oli väikeses Haapsalu linnakeses, kus tol ajal oli 647 elanikku, 4 kõrtsi (trahterit), kus joodi aastas 2000 pange viina ja 3000 pange õlut.

Krahv Magnus de la Gardie loss, mis asub käesoleval ajal Haapsalu rajooni haiglana Vaba tänaval nr.6, ehitati aastal 1830 (foto 4).

Dr.Hunniuse algatusel ehitati 1844.aastal 16 voodikohaga vaestemaja. Sotsiaalse hoolekande alal püstitati teinegi asutus.

1851.aastal ehitati Jaani kiriku kõrvale ostetud krundile

vaeste eest hoolitseva komisjoni algatusel maja, kuhu võis paigutada 12 vaest. Maja ehitati vürstinna Maria Volkonskaja, sünd Benkendorfi toetusel ja nimetati tema auks "Marienstiftiks".

19.sajandi hoonestamise raskuspunkt Haapsalu linnas kaldul sajandi II poolele. Seda põhjustas peamiselt supelvõõraste tugev juurdevool keisriperekondade siinviibimise ajal.

Ehitustegevusega seoses olevatest sündmustest 19.sajandil tuleks eeskätt mainida sajandi alguse 1803.aastal Aleksander I poolt kehtestatud uut koolikorraldust, mille alusel loodi neljaastmeline ühtluskool järgmiste astmetega:

alam aste - algkool
teine aste - kreiskool
kolmas aste - gymnaasium
neljas aste - ülikool.

1804.aastal külastas Aleksander I Haapsalut, kuhu ta siin juba pikemat aega viibinud kūrassiiri rügementi visiteerima tuli. See asus linna maa-alal "Nömmel", mida hiljem Stroi'ks hakati nimetama. Aleksandri külaskäigu Haapsalusse seostatakse samal aastal (ka 1805) toimunud kreis- ja hiljem elementaarkooli asutamise-ga. 1814.aastal muudeti kreiskool kaheklassiliseks "kõrgemaks" kooliks Haapsalus. See kool tegutses kuni aastani 1886. Kreiskool asus Kalda t.6. Kreiskoolis on saanud õpetust 783 inimest.

Endine Haapsalu kreiskool, mis asus Kalda tänavas, tegutses 1804-1886.

Siin õppisid ka F.J.Wiedemann, E.Hirsch, Rudolf Tobias, M.J.Eisen. See kool moodustab praeguse Haapsalu II Keskkooli vanima osa. Hoone seinale on kinnitatud kivist mälestustahvel eelmainitud kuulsate kasvandike nimedega.

End. Haapsalu elementaarkoolis, kus õppisid vennad Bernhard ja Hans Laipmannid 1877-1878, Wiedemanni t.nr.31, asub nüüd Haapsalu rajooni Lasteraamatukogu.

1839.aastal rajas dr. Carl Hunnius Haapsalusse kooli eesti rahvusest laste jaoks. Tema auks nimetati seda Karlikooliks (Carlsstift). See asus tolleaegses Ehte (nüüd Lauristini) tänavas. 1863.aastal muudeti see saksa õppekeelega ja 1870-ndast aastast peale vene õppekeelega kooliks.

Linna tütarlastekool, mis 1830.aastal likvideerus, kutsuti 1853.aastal uuesti ellu. Väikelastekool, mille asutamine ja valitsemine kooliinspektor Russwurmi eriliseks teeneks oli, asutati keisri kaasabil ja keisrinna poolt sisseseatuna ning ülevalpeetavana aastal 1853. Seda nimetati Maria-varjupaigaks (Marien-Asyl). Haapsalu suhtes suurte teenetega kreisiarsti Hunniuse initsiatiivil asutati sinna prii kool eesti lastele 28.novembril 1838 ja 1844 vaestemaja, Brasche villas (Höfchen). See peeti üleval supelvõõraste vabatahtlike annetuste varal.

1876.aastal eksisteerisid Haapsalus järgmised koolid:

1. Kreiskool	asutatud	1804
2. Elementaarkool	"	1814
3. Eesti kool	"	1839
4. Vene kool	"	1852
5. Linna tütarlastekool	"	1853
6. Tütarlaste elementaarkool	"	1854
7. Väikelastekool "Marien Asyl"	"	1854
8. Vene kool	"	1870

Saksastamise tendents oli nii kui teisteski Baltimaade väikelinnades ka Haapsalus tugev. Peale siin elunevate saksa rahvusest aadlike, kaupmeeste ja käsitööliste, püüdsid seda keelt kõnelda ka eestlased, kes olid töövahekorras sakslastega või vahenditult nende juures teenistuses. Nii kujuneski Haapsalust aegamööda väikekodanlik ja saksik kuurordilinnake, kus eestlased ka omavahel püüdsid, nii hästi või halvasti nad sellega

toime tulid, saksa keelt rääkida. Sellest tulenevalt leidis tolleaegne Haapsalu linnapea vajaliku olevat saksakeelset ajalehte välja andma hakata. 1886.aastal hakkaski linnapea ja trükoja omanik J.L.Michelson kord nädalas, teisipäeviti välja andma saksakeelset ajalehte "Hapsaler Stadtblatt". Selle iga oli aga lühike. Sama aasta 23.detsembril ilmus viimane number.

Vahepeal jõudu kogunud, hakkas eelmainitu, J.L.Michelson 1895.aastal uuesti ajalehte välja andma, peamiselt Haapsalu kuurordielu reklameerimiseks, nime all "Hapsalscher Wochenblatt".

Eestikeelset ajalehte hakati Haapsalus välja andma "Lääne Elu" nime all.

Juba alates 1756.aastast oli Haapsalul ka vene õigeusu kirik Vene tänavas. See oli väike puithoone ja seda nimetati rügemendi kirikuks. 80 aastat hiljem pidasid venelased oma usukultuslikke talitusi kohtuhoone mõnedes ruumides ja alles alates 1845.aastast Maria-Magdalena kiriku nime all kroonu toetuse najal uuesti üles ehitatud ning 24.juulil 1852.aastal sisse õnnistatud kirikus (foto 5).

Kiltsi (Weissenfeld) mõisaproua asutas 1859.aastal soldatite (tütar)-lastele kasvatusasutuse.

1886.aastal kerkis Haapsalu linnameestel päevakorrale kuursaali ehitamine.

Lossikirik oli veel 1889.aastal varemeis. Selle väljaehitamiseks oli palju raha vaja. Linn aga oli vaene. Kui levisid kuulused, et lossikirik kavatsetakse ümber ehitada vene õigeusu kirikuks, võttis tolleaegne Haapsalu pastor Rödder tarvitusele viimased abinõud: ta sõitis Peterburi keisrinna juurde paluma abi protestantliku kiriku kordaseadmiseks. Keisrinna, sündinud Taani printsess, keeldus esialgu luteriusu vaimulikku vastu võtmast, kuid hiljem nõustus siiski ja kinkis lossikiriku väljaehitamiseks 500 rubla. Sellele summale lisandus veel raha vabataht-

likkude annetuste näol ja 15.oktoobril 1889.aastal õnnistati kordaseatud lossikirik pidulikult sisse. Varemalt lossikiriku põrandat katnud hauaplaadid olid ära viidud ja ehitusmaterjalina trepiastmeteks ning tänavaplaatideks kasutatud.

1897.aastal asusid tähtsamatest tolleaegsetest ühiskondlikest hoonetest:

tuletõrje depoo - Karja tänavas (nüüd Võidu t. algus)

pastori elamu - turu juures

Jaani kirik ja sellele kuuluv hoone - Jaani tänavas

postijaam - Vee tänavas (nüüd Komsomoli t.)

tütarlaste linnakool - Kooli t.

Vene kirik - Saksa tänavas (nüüd Wiedemanni t.)

Karlikool (Karlsstift) - Ehte t. (nüüd Lauristini t.)

Kalmistu eeslinnas asus "Marienstift" ja linnakasarm.

Brevern de la Gardie pärijate loss ja krunt (Krahvi aed)

loeti Kopli eeslinna kuuluvaina (nüüd Vaba t.)

1 lasteaed

1 vanadekodu

1 töömaja

19.sajandi lõpul oli Haapsalus 6 organisatsiooni:

1. Vabatahtlik Tuletõrje Selts, asutatud 1868.aastal, kuid kinnitatud alles 1887.aastal.
2. Aianduse Selts, asutatud 1884, kinnitatud 1891.
3. Seltskondlik klubi "Musse", asut. 1866.a., kinnitatud 1867.a.
4. Gapsaljskoe obtšestvennoe ssobranie, asut. 1892.
5. Eestimaa Jaht klubi, asut. ja kinnit. 1888.a.
6. Vetel Päästejaam

Veevärki ja kanalisatsiooni linnas ei ole.

Tänavaid prügitatakse peene paekivi prügiga või kruusaga.

19.sajandi teisel poolel tehti mõningaid edusamme ka linna-
de üldise heakorrastuse alal. Tallinnas rajati endistele bastio-
nidele haljasalad, kujundati uued väljakud ja tänavad, linn
ümbrisseti haljasvööndiga. Samasugused haljastamistööd viidi
läbi väiksemas mastaabis teiste väikelinnade kõrval ka Haapsa-
lu linnas, mis koos Kuressaare, Pärnu ja Narva Jõesuuga hakka-
sid kujunema kuurordi- ja suvituslinnadeks.

Ligi 3,20 - 4,50 meetrit laia promenaadi lasksid Haapsalu
linna põhjarannikule rajada dr. Carl Hunnius ja apteeker Berg-
feld. Seda umbes versta pikkust promenaadi laiendati hiljem
tunduvalt ja lasti puid istutada supelarsti Dr.med. Rinne
(1852-1878) ja veel hiljem Dr.med. Abeli poolt ja nimetati Suu-
reks promenaadiks (foto 6). Kodanlikul ajal kandis see prome-
naad mitu nime järjestikku: alguses Poska, siis Laidoneri, nüüd
aga nõukogude ajal kannab see 21.juuni promenaadi nimetust.

Kui suurvürst Nikolai Aleksandrovitš 1857.aastal koos ven-
naga Haapsalus suvitas, viis tulihingeline Haapsalu heaolu eest
hoolitseja kuurordiarst Dr.Karl Arthur v. Hunnius jun. neid lin-
nuse varemete juurde ja palus materjaalset toetust varemete pa-
randamiseks. Sellele mehele kui ka ta isale on Haapsalu linn
palju tänu võlgu. Juba järgmisel 1858.aastal alustati linnuse
korrastamistöödega: vallid ja teed puhastati, istutati noori
puid ja rajati ilus park.

Haapsalu linn elas omapärasel rütmis. Täisvereline elu
pulbitses vaid supelhooajal. Muu osa aastast puhati suve askel-
dustest ja sellele ettevalmistamisest: linna ja elanike poolt
teostatavatest heakorrastamistöödest. Kui suvitus- ja mudavanni-
de hooaeg oli lõppenud, kolisid supelvõõraste majutajad kuuri-
dest ja pööningutelt jälle oma korteritesse tagasi, kust nad
patisakste ja enda kasuks olid suveks ^{välja} kolinud. Huvitav on märki-

da seda, et veel tänapäeval võib siin-seal silmata väikestel majadel pööningule, katuse viilu alla ehitatud väikesi uksi, mille ees ripnevad tarbetuks muutunud otseste või ripnevatele ulgtaladele, tugipostidega või ilma, paigutatud osalt lagunenud põdestid, mis ripnevad nüüd niisama õhus või millelt laskub kas käepidemega või ilma, trepp alla. Need pärinevad kõik ajast, mil linna elanike arv kasvas supelsakste arvel poole suuremaks ja tõrjus teenimishuvilisi elanikke nende korteritest kuuridesse ja pööningule. Talvel aga olid nii mõnedki elamud täiesti tühjad ja aknad ning ukSED laudadega kinni naelutatud.

Kuigi kaubandus Haapsalus aastast 1817 peale vähehaaval vähenes ja lõpuks ka tolliametit 1851.aastal oldi sunnitud vähendada, suurenes ja kujunes linn viimase kahekümne aasta jooksul pidevalt sedavõrd, et linn endisega vaevalt võrreldav oli. Ja selle muudatuse eest pidi linn tänuvõlga olema merele, kaugelt ja laialt tuntud meremudale, meresupelustele. Haapsalu looduslikud ressursid löid soodsad eeldused linna kuulsaks tegemiseks supel- ja kuurortlinnana ka väljaspool vene riiki.

Esimesed merre paigutatud supelonid tekkisid Haapsallu randa 1805, 1812 ja 1814.aastal. 1845.aastal asus meres juba 17 omapärast supeloni. Need olid esialgu teatud perekondade isiklikuks kasutamiseks. Haapsalu eriti soe ilmastik ja merevesi meelitasid ka väljastpoolt inimesi kokku suvepuhkuse veetmiseks, kuid linna kujunemisel kuulsaks merekuurordiks oli vaieldamatu tähtsus siiski meremuda tervendavate omaduste avastamisel, teaduslikul uurimisel ja vastavate raviasutuste ehitamisel.

Kohalikud elanikud tarvitasid meremuda ravimiseks juba iidsest ajast. Mudavanne tehti 19.sajandi esimestel aastatel nn. Matvei saunas. Esimesed kirjalikud teated meremuda kasutamisest

arstimiseks on teada 1810.aastast.

Tolleaegse kreisiarsti dr. med. Carl Abraham Hunniuse (1797-1851) teeneks tuleb pidada seda, et ta esimesena Eesti- ja Baltimail 1821.aastal juhtis arstide tähelepanu Haapsalu ümbruses rikkalikult leiduvale meremudale ja selle ravitoimele paljude haiguste puhul. Hunniuse initsiatiivil finantseeris esimese mudaravila ehitamist Haapsallu 1825.aastal krahv de la Gardie. Järgmisel aastal müüs krahv mudaravila edasi kohalikule apteekrile Bergfeldile, kes seda 1856.aastal tublisti laiendas. Ka hiljem veel tehti sellele mudaravilale mõningaid juurdeehitusi. Peale I mudaravila ehitamist kasvas suvitajate arv kiiresti. Lisaks esimesele mudaravilale oli 1830.aastal Holbergi saunas kaks vanni mudaraviks sisse seatud, samuti ka Holmi majas, millest hiljem välja aranes 1845.a. Haapsalu II Bülli ja selle järel dr.Krusensterni supelasutus 21.Juuni promenaadi ja Supluse tänava ristumise kohal. Viimatimainitud teise suure mudaravila ehitas dr. Hunnius ühiselt Suuremõisa omaniku parun Ungern-Sternbergiga.

19.sajandi teisel veerandil muutusid Eesti rannikud areneva Peterburi suvituskohtadeks, seda eriti seoses aurulaevade rauddamisega regulaarsete laevaliinide sisseseadmisel.

Haapsalu kuurordielu kõrgpunktiks muutus periood, mil keiserlik perekond ja kõrgem vene aadliskond koos suure saatja- ja teenijaskonnaga hakkasid Haapsalut eelistama kaunile Mustamere-äärsele rannikule. See periood algas aastaga 1852, mil suurvürstinna Maria Aleksandrovna (pärastine keisrinna) oma lastega viis nädalat krahv de la Gardie uues lossis elas (foto 4), kus teda ka ta abikaasa suurvürst paaril korral külastas. 1856. ja 1857.aastal viibisid Haapsalus Venetroonipärija oma vendadega supelvõõrana, kus nende keiserlikud vanemad neid mõnda aega kü-

lastasid. 1859.aastal veetis kogu keiserlik perekond osa suvest Haapsalus.

1871.aastaga algas jälle suurvürstide hooaeg. Seekord olid siin suurvürst Aleksander Aleksandrovitš oma perekonnaga. Suurvürstinnale oli määratud ravikuur. Tol korral olevat suurvürst külastanud Kopli karjamaad, et näha, kas tema ja ta vendade poolt poisikesepõlves Haapsalus suvitamisel sinna ehitatud kindlus veel alles on. Ta olevat olnud sügavalt pettunud, kui näinud, et sellest enam midagi põle säilinud ja olevat haapsalulaste pieteedipuuduse pärast pahane olnud. Viimase supelvõõrana võimul olnud keiserliku perekonna liikmena viibis Haapsalus 1908.aasta suvel suurvürst Sergei Aleksandrovitši lesk Jelisaveta Petrovna, end. Hessen-Darmstadtiti printsess.

Haapsalu on meeldivamaid väikelinnu ~~estis~~ (fotod 7,8,9,10). Linna vanem osa oma keerukate tänavate, väikeste majade ja varjukate aedadega pakub erilist esteetilist naudingut suvekuudel kastanite, sirelite ja jasmiinide õitsemise ajal.

Haapsalu linna üheks omapäraseks jooneks teiste hulgas loetakse ka tema promenaadide vahetut lähedust merega. Seda ei olevat leida kusagil mujal kuurordis.

Haapsalu õhk on ümbritseva mere tõttu tolmuva, osoonirikas, intensiivse päikesekiirgusega, Pilviseid päevi on siin vähem kui sisemaal. Haapsalus valitsevad tavaliselt lõuna- ja edela tuuled. Külmade tuulte eest kaitsevad Haapsalut Noarootsi poolsaar, Vormsi saar ja Hobulaid ning ülejäänud osas metsad. Samuti ei pääse ulgumere karedad vetevood takistusteta ~~õtse~~ lahte. Udu ja kastet Haapsalus peaaegu ei esine. Öhtud ja ööd on siin nii soojad ja valged, et võib paadiga lähel sõita, promenaadidel ja parkides jalutada, tennist mängida ja muid meelelahutusi organiseerida.

Haapsalu lahe vesi on kõrgeima keskmise temperatuuriga kõigest Eesti rannapiiride merevetest: Haapsalus $+21^{\circ}\text{C}$, Pärnus $+18,2^{\circ}$, Kingissepas $+18,7^{\circ}$ ja Tallinnas $+17,2^{\circ}\text{C}$.

Temperatuur on siin sügis- ja talvekuudel kõrgem, kevadel aga madalam kui Ida-Eestis. Mere vahetu lähedus põhjustab aasta-se kõrgema kesktemperatuuri, külmapäevade väiksema arvu, suurema relatiivse niiskuse ja pikema vegetatsiooniperioodi esinemise.

Nõnda võib Haapsalu kui supellinna tegutsemise algust 19. sajandi teisest aastakümnest arvata. Mõned aastad edasi toimus Haapsalu linna ajaloos murranguline sündmus: avastati Haapsalu meremuda tervistav toime mitmesugustele haigustele. Siit peale algab Haapsalu linna arenemine, kasvab jõukus nii linnal kui ka selle kodanikel. Avardub linnasaras, tiheneb ja laieneb hoonestus sellel.

19. sajandi lõpul ei olnud mudaravilaid juurde rajatud. Ikka oli neid endiselt kaks. Kuressaares aga oli neid kolm. Selle peale vaatamata ületas Haapsalu supelvõõraste arv kaugelt Kuressaare supelvõõraste arvu, kus märgiti tavaliselt 2000 isikut Haapsalu 3000 vastu.

Supel- ja ravivõõraste meelelahutuse eest püüti igati ja vaheldusrikkalt hoolt kanda. Tegid seda nii kohalikud kui ka sissesõitnud asjaomased ringkonnad ja kollektiivid. Peale vee-spordi pakuti igatlaadi ajaviidet, ka vaimset tegevust. Kõige rohkem ^{kui} seda suudeti anda suure Riia supelrannas. Siin Haapsalus oli laulu- ja mänguühinguid, lugemis- ja teaduslikke ringe. Paralepa kõrtsi ees tantsiti õhtuti kirjute laternate valgusel.

Alates 1848. aastast hakkasid Haapsalut külastama rändmuusikud, kelle hulgas oli nii mõnigi hea kunstnik omal alal. Siia sõitsid solistid Saksamaalt, kuulsad tasku- ja laadakunstnikud, jäätise, melooni, merevaiguga ja riietega kaubitsejad. Oodatumad

kõigist aga olid rändavad näitlejad.

Perioodil, mil keiserlik perekond suurearvulise saatjaskonnaga viibis Haapsalus, voolas üle Venemaa palju aristokraate Haapsalusse, mis lõi tugeva baasi Haapsalu linna ja elanikkonna materjaalsele heaolule. Nii mõjus keiserliku perekonna ja vene aristokraatia suvitamine Haapsalus propagandavahendina, mis levides Venemaa kaugematesse nurkadesse, ~~tõis~~ rahakaid terviseotsijaid Haapsalusse.

Haapsalu kuurordikuulsus kasvas kiiresti ja 19. sajandi keskpaiku loeti teda juba esmajärguliseks vene kuurordiks, kuhu tol ajal, ignoreerides Mustamere rannikuil asuvaid luksuslikke suvitussõimalusi, eelistati, eriti vene kõrgeaadli poolt, veeta suved väikeses, vaikses Haapsalus. 1886-1914. aastate vahemikul oli

kuurordi kasutajaist:	aadliseisusest	55 %
	kodanikuseisusest	22 %
	intelligentsi (arvatavasti mõeldud literaate)	19,5 %
	vaimulikust seisusest	3,5 %
	töölisi	0 %
Tänapäeval:	töölisi	46,3 %
	teenistujaid	45,2 %
	intelligentsi (arvatavasti teaduslikul alal töötajaid)	3,4 %
	õpilasi ja ülalpeetavaid	5,1 %.

3. 20.sajandil

20.sajandi algul arenesid Haapsalu, Kuressaare ja Pärnu edasi kuurordilinnadena, kus kerkis arvukalt suvilatüüpi maju.

Haapsalu tapamaja ehitamine (1900-1902) läks maksma ligi 14.000 rbl. 1906.aastal alustati tapamaja hooviõealse maja ehitamist. Siia pidi tulema tapamaja kontor ja ülevaataja elukorter. Selle hoone ehitamine kestis kuni 1912.aastani.

Klubihoone funktsioone Haapsalus täitis vöörastemaja "Salong", mis oli aktsiaseltsi omandus ja mis põles ära 1906. aastal (foto 11).

Endine joogihall kujundati hiljem ümber laenuraamatukoguks supel- ja mudaravikülalistele.

Möni aasta enne Esimest maailmasõda rajati lossiparki muru- tennise ja kroketiplatsid.

1911.aastal on Haapsalu linna tänavad ikka veel prügitamata. Põhjendus selleks on endine: müra vältimine tolle aja kombe kohaselt munakividega sillutatud sõiduteedel, kus sõideti peamiselt raudvitstega ratastega vankritel.

1913.aastal võib täheldada tänavatevõrgu tõhusat laienemist peamiselt lõuna suunas (foto 12). See on 1905.aastal avatud Keila-Haapsalu raudteeliini avamise otsene ja võrdlemisi kiire tulemus. Kuni selle ajani toimus sidepidamine vaid aurulaeva ja hobu- transpordi kaudu. Raudteejaama ja Haapsalu vanalinna vahelisele alale, endistele Uuemõisa ja linna ning pastorimaadele tekkis uus linnaosa, mille avarad kvartalid jätavad juba planeeritud tänavatevõrgu mulje.

Hooneid on 1913.aastal arvult 874. 1897.aastal, seega 16 aastat tagasi ulatus nende arv 600-ni.

Olustikulisi teenindamise kohti, asutusi ja muid taolisi ettevõtteid loendati 1913.aastal 70 ümber. Nende tol ajal käibel olnud eriliikide näitlustamiseks on siinkohal esitatud nende nimed ja suuremas osas ka arv.

supelasutusi	2	hotelle	3
saunu	1	koloniaalkauplusi	5
panku	4	lambikauplusi	1
ehit.materj.kauplusi	1	manufaktuurkauplusi	5
õllepoode	2	jahukauplusi	
õllepoodid		õmblusmasinakauplusi	
trükikodasid	2	pansioneid	8
raamatukauplusi	1	soolakauplusi	1
puhveteid	2	kirjutustarvetekaupl.	1
aurulaeva agentuure	2	mänguasjadekauplusi	1
rohukauplusi	1	tubakakauplusi	2
raukauplusi	1	pesukauplusi	1
värvikauplusi	1	veinikauplusi	4
liha-vorstikauplusi	1	limonadivabrikuid	1
galanteriikauplusi	3	ketrustöökodasid	1
klaasikauplusi	1	tikkimistöökodasid	3

21.veebruari 1918.aastal okupeerisid saksa väed Haapsalu ning 4.märtsiks kogu Eesti territooriumi. Kõrgemat võimu hakkas teostama saksa sõjaväeline administratsioon. Kohapealseid valitsusorganeid hakati moodustama balti paruneist ning okupatsioonivõimu toetavatest kodanikest. Taastati ennerevolutsiooniga omavalitsused, nende valitavuse printsiip kaotati. Okupatsioonivõimude poolt nimetati linnapead ning nende juurde nõuandjad - beiratid.

Haapsalu linnavalitsus moodustati kohaliku ~~ortsk~~komandandi käsul 18.märtsil 1918.aastal.

Peale okupatsioonivägede lahkumist tuli endine linnavolikogu uuesti kokku 14.novembril 1918.aastal. Paar päeva hiljem alustas uus linnavalitsus oma tegevust. Tegevuse aluseks oli 1892.aasta (1915.a. väljaanne) linnaseadus. Mõningates paragrah-

vides tehtud muudatustega kehtis see kuni 1938.aasta 1.maini, siis pandi maksma uus linnaseadus.

Linnavolikogu ning selle poolt valitud komisjonide tegevus lõpetati peale Nõukogude võimu kehtestamist 25.juulil 1940.a.

11.veebruari 1919.aastal saadab Haapsalu linnavalitsus Riigivaranduste Ülevõtmise Komisjonile viimase nõudmisel Haapsalu linna piirides asuvate Vene riigi varanduste **nimekirja** järgmiste hoonete kohta:

1. Tollimaja (Tamožna) Uus Sadama 2 ja 4. Üks elamu kivist, teine puidust ja kuur.
2. Randrüütli kordon Kooli ja Saksa t. nurgal nr.3/1. Kivist elamu ja tall.
3. Kroonu kivist ait, Sadama t.26.
4. Raudteevalitsuse haigla, S.Lossi 11. Puust elamu ja kojamehe maja.
5. Raudteejaam.
6. Endine kreisi-, siis linna- ja pärastine kõrgem algkool, Kalda t.6 ja Rüütli 35, kahe korruseline kivist juurdeehitusega elamu, telliskivist kuur ja kojamehe korter.
7. Endine algkool, Frieseni ja Rüütli t. nurgal 6/31. Kivist elamu ja lagunenu kuur.

Linna elektriijaama plaani asjus algasid läbirääkimised 2. sept. 1921.a.

26.sept. 1921.aastal otsustati raekoja kantselei pottkivist ahi ümber ehitada.

Haapsalusse 1825.aastal Dr.Hunniuse initsiatiivil krahv Gabriel de la Gardie poolt ehitatud mudaravila ostis apteeker Busch endale ja laiendas seda 1834.aastal. 1856.aastal ehitati see ümber ja suurendati apteeker Bergfeldi poolt (foto 13). Sellest ajast kandis mudaravila tema nime. 1922.aastal kujundati

see põhjalikult ümber selle omanike, linna ja Ipsberg ja Ko poolt.

Teine Haapsalu mudaravila, mis ehitati aastal 1845 Dr.C. Hunniuse ja parun Ungern-Sternbergi poolt, kuulus alates 1922. aastast Dr. Arronet'ile (fotod 14,15). Sel ajal olid mõlemad mudaravilad korras ja vastasid kõigiti tervishoiu, aja- ja kasutajate nõuetele.

Eesti kodanliku valitsuse ajal elavnes ehitustegevus ja hoonestamine võrdse dünaamikaga nii uutes linnaosades kui ka vanalinnas. Eriti intensiivselt toimus see Rantsalu eeslinnas ja Tallinna maantee ääres. Ehitati enamuses ühe kuni kolmetaalisi hooneid, mõned sekka ka nelja-, kuue- ja kaheksatoalised.

Arvuliselt ehitati:

1923.a.	-	11	hoonet
1924.a.	-	28	"
1925.a.	-	19	"
1926-1928.a.	-	60	hoonet
1929-1932.a.	-	121	"
1933-1934.a.	-	66	"

1925.aastal pühitses Haapsalu linn oma kuurordilinna 100 aastast juubelit. Juubelipidustuste ajal kasutati peoplatsina linnuse aeda. Juubelipidustused lõppesid arstidepäevaga, mil veelkord rõhutati Haapsalu linna tähtsust ideaalse kuur- ja supellinnana.

1930.aastal pühitseti Haapsalu linna 650.aastapäeva.

Nagu tsaarivalitsuse ajal, nii elasid Haapsalu linna elanikud ka kodanliku Eesti valitsuse ajal peamiselt suvitajatelt saadud sissetulekutest.

Haapsalu linn oli ka kohaks Eestis, kus alates 2.detsembri 1923.aastast alates sai võimalikuks Tööraha Ühise Väerinde eest võitlevate tööliste legaalsel ajalehte "Tööliste Lipp" Hans Heidemanni toimetusel.

1923.aasta algul oli Haapsalu linnas:

- 1 apteek
- 2 rohu- ja värvikauplust
- 1 mineraalvetetehas
- 2 limonaaditehast
- 1 rõivaste valmistamise vabrik "Salus", mis töötab elektrijõul 89 töölisega
- 1 villakraasimise vabrik, töötab gaasi jõul 4 töölisega
- 1 elektrijaam ühes saeveskiga, töötab 5 töölisega

1830.aastal ehitatud de la Gardiede loss, mis asub Haapsalu linnuse kaitsemüüri lõunanurgast allapoole ja on ümbritsetud suurest nn. Lossipargist või Krahviaiast, oli keisriperekondade Haapsalus viibimise puhul nende residentsiks. Esimese maailmasõja ajal majutati siia sõjaväeosad. Peale sõda kavatses Itaalias viibiv lossi ja maa-ala valdaja Nikolai Brevern de la Gardie oma kohapeal viibiva esindaja kaudu need 2.000.000 mk. eest ära müüa. Linnal ei olnud selleks raha ja riik ei olnud sellest ostust huvitatud. "1923.aastal Vastava "Haapsalu lossi kasutamise kava koostamise ja remondi ulatuse kindlakstegemise komisjoni" andmeil on "maja paekivi ehitus, keskosa kahekorruseline ja mõlemalt poolt tiibades ühekorruseline. Katuse plekist. Keldris viis täiesti korras võlvitud ruumi. Kõik eluruumid vajavad põhjalikku remonti... suuremas osas uute uste ja akende tegemist ja klosettide sisseseadmist. Katuse on peaaegu kõlblik." 22 tuba lossist kavatseti võtta asutuste tööruumideks, "ülejäanud aga muuks otstarbeks kasutada või asutuste vahel ära jagada". Maja valdusküsimuse edaspidist käiku ei ole saadud aja puudusel arhiivimaterjali kaudu edasi jälgida, pealegi astus esikohale maanäljast tingituna "Krahviaia" partselleerimise probleem, mis aga vaatamata 1922-1927 kestnud vägikaika vedamise järel linna ja avaliku arvamise vahel lõppes viimase kasuks aia säilitamise-

ga pargi kujundamiseks.

1922.aastal kummitas Haapsalu linnavalitsust krahv Brevern de la Gardiele kuuluva nn. Krahviaia partselleerimise oht. Krahv, kes ise elas Itaalias, tahtis seda aeda oma voliniku kau- du lasta ära müüa. Kuna ta selle eest väga suurt hinda tahtis saada, siis ei leidunud tervele aiale ostjat ja ta kavatses seda tükeldatuna väikesteks kruntideks korterite suure puuduse tõttu ehitada soovijaile ära müüa. Linnavalitsus andiski lõpuks loa, arvates et linna pargiks, selle kopsudeks, piisab lossi- aiast küllalt, kuid avalik arvamine oli teisel seisukohal, öel- des: "Tõega ütelda, see linnavalitsuse samm viib Haapsalu otse surmale vastu, sest ei või ju mõeldavgi olla suvituslinn ilma puiestikuta, seega saaks linna tulevik täiesti hävitatud." Krahviaed jäi rahvale, kuigi mõned linnavalitsuse kõrgemad me- hed sealt juba omale isiklikud krundid olid lasknud välja mõõta, pealegi odavama hinna eest kui avalikult kuulda oli.

1923.aastal võeti ette Haapsalu linna territooriumi piiride kindlaksmääramine. Selle aluseks võeti 1323.aastal piiskop Jakobi poolt kindlaksmääratud piir. Eelpoolmainitud piiriga ar- vestades leidis Haapsalu linna administratiivpiirkonna laienda- mise küsimust lahendav komisjon linna praegustesse piiridesse puutuvate Kiitsi ja Ungru mõisa plaanisid läbi vaadates ja tutu- des piiskop Jakobi ajal antud linna piiriga, tarviliku olevat riigi valitsuse ees astuda samme, et Haapsalu linnale saaks kooskõlas ajalooliste piiridega määratud järgmised piirid: ma- mõõtja Täht'i poolt 13.märtsil 1923 valmistatud /Ungru/ plaani peal märgitud punane joon, mille järgi Ungru maadest nimetatud plaani kohaselt linna maade külge liidetakse 307,50 dessatiini ((dessatiin=tiin=1,0925 ha ehk 2400 ruutsülda) ja sealt püstjoo- nes edasi minnes (leht 1 ära kiri, kinnitatud maamõõtja A.Taburi

poolt 11. aprillil 1923) heinamaa äärt mööda edasi Suure heinamaast läbi kuni kaevatud kanalini, sealt kuni Maguri järves seisva kivini ja sealt otsejoones Kalvandu trummi peale välja. Käesolev otsus linnavolikogule kinnitamiseks esitada.

Korterikitsikusest tingituna hakati Haapsalu linnaisade poolt otsima teid selle lahendamiseks. Planeerimise ja majandusekomisjoni koosolekul vaadati maamõõtja Noeritzki esitatud Raudsalu piirkonna planeerimise kava läbi ja otsustati heaks kiita ning selle järgi hakata maasoovijaile krunte välja jama. 20 tiinu maad jaotatakse 120-neks krundiks, kusjuures krundi suuruseks oleks 400 ruutsülda (süld = 2,1336 m). 1923. aasta oktoobrikuus saadeti teedeministeeriumi ehitusvalitsuse poolt Haapsalu eeslinna Raudsalu plaan kinnitatult tagasi. Selle plaani valmistajaks oli arhitekt A. Soans. Linna generaalplaani projekteerimisel kavatseti, nagu projektil märgitud, tulevane linna tsentrum rajada kalmistu lähedale Falkenbergi krundi peale, kuhu ka turuplats kauplustega oli mõeldud. Kalmistu tuleks tulevikus sealt ära kaotada. Haapsalu vanalinna osa aga jääks endiselt suvitajate asupaigaks. Rantsalu aga moodustaks endaga väikepererekondade linnaosa.

Tänavad Haapsalus olid väga kaua aega sillutamata ja see äratas nii mõneski külastajas imestust. Sellele leiti aga kaaluv põhjendus. Nimelt taheti sellega vältida müra, mis tekiks sillutatud sõiduteel vankriga sõitmisel ja mis häiriks puhkajatele nii vajalikku rahu. Sellepärast kaeti neid vaid paekivikillustikuga ning kruusaga ja niisutati vahete-vahel tolmu vältimiseks veega.

20. sajandi 30-ndatel aastatel, kui autotransport omale üha suuremaid õigusi tasapinnaliste ja tolmuwabade sõiduteedele pretendeeris, tuli ka Haapsalul kui terviselinnal hakata mõtle-

ma nii sõiduteede asfalteerimisele kui ka nende avardamisele. Käsile tuli võtta ka halvad kõnniteed.

1930. aasta varakevadel alustatigi Karja (Võidu t. ülemine osa) tänava sillutamise eeltöödega: kisti üles vana tänavakate, tehti kaevamistöid ja veeti materjale. Karja tänava 1551,38 meetri pikkune sillutatud sõidutee võeti vastava komisjoni poolt vastu sama aasta 12. juulil. Uued kõnniteed Karja tänavas lasti majaomanike poolt katta tsementbetooniga ja võidi ajakirjanduses konstateerida seda, et "Haapsalu on muutumas linnalikuks". Seda enam, et ka Haapsalu Tallinna maantee 1404,6 jooksva meetri pikkuse osa võeti 9. juulil vastu I klassi maanteena. Järgmisel aastal, s.o. 1931, kavatseti tänavate ehitamistööd jätkata ja kiviteeks muuta Kalda, Suur Lossi (Nõukogude), Sadama ja Uus Sadama tänavad.

1931. aasta maikuus alustas linna teede- ja puisteede, ehituse- ja hindamis komisjon Haapsalu tänavate ülevaatust. Esimesel päeval jõuti linna uuemas osas läbi vaadata ainult Kalda, Endla ja Võnnu (E. Vilde) tänavad. Kõnniteed leiti enamalt jaolt olevat korras. Ainult Kalda tänavas tuleks majavaldaajail kõnniteed lõplikult korda seada. Kalevi tänavas kavatseti läbi viia tänava laiendus, likvideerides majavaldaajate poolt omavoliliselt teostatud krundi laiendamist kõnnitee arvel. Linnavalitsus kohustus plangu tagasitõstmist endisele kohale teha omal kulul, saades selleks suurema osa majavaldaajate nõusoleku.

Teede parandamise töid takistas mõneks ajaks oktoobrikuus 1931 Haapsalus ja merel möllanud tormi tekitatud suurte kahjustuste likvideerimine. Linnas ujusid promenaad ja tänavad suurveest. Vesi õhnestas tänavaid ja tungis keldritesse ning korteritesse. Tormikahjud ületasid 1000 krooni. Vesi tõusis kuni viisjalga (üle 1,5 m) ja ujutas üle Vaikse kalda, Õhtu kalda, 21.

Juuni puiestee, Kuursaal ujus saarekesena vees. Samuti lahutas vesi linnast holmi ja lõikas läbi tänavad mõlematesse sadamatesse. Kõige rohkem tekitas liigvesi kahjustusi Õhtu kaldal, kus ta tänava sügavalt ära õnestas.

Peale looduslike tormi ja vee poolt tekitatud kahjustuste on Haapsalu linnas tehtud kahju ka inimeste poolt. 1932.aasta aprillikuus laskis Karja (Võidu t. ülemine osa) tänava majavalda ja tema protsessimise peale vaatamata politsei käsul maha langetada kaks suurt ja ilusat põlist puud. Selle järele sai siis Karja tänav tühi ja lage ja ei "sega" enam sõiduteel autosid ega kõnniteel "patseerijaid".

1926.aastal võeti Haapsalu lossi kirik muinsuskaitse alla ja kanti vastavasse registrisse nr.1500 all. Sama tehti ka Haapsalu linnuse varemetega koos kellatorniga, mis on samasse registrisse kantud nr.1501 all. Ühtlasi teatati Haapsalu linna-
le, et eelmainitute kohta "on maksvad kõik muinasvarade kaitse seaduse määrused", mis on antud Riigi Teatajas nr.111/112-1925. aastal.

Dr.K.A.Hunniuse mälestusmärgi avamine supelasutuse puies-
teel toimus jaanipäeval, 24.juunil 19~~28~~ aastal.

1930.aastal Vilmsi puiesteele rajatud spordiseltsi "Lää-
nela" tenniseväljaku ehitamine läks maksma 65.000 senti.

1931.aastal kavatses linnavalitsus muuta linna talviti moodsaks talikuurordiks. Esitati laiaulatuslikke kavatsusi kuurordi väljaarendamiseks. Kavatseti asutada suusajaam, välja üürida jääpurjekaid ja mootorkelke, hakata arendama purjesuusa-
tamist, mis oli levinud eriti Norras, Soomes ja Rootsis; ehitada lossiaeda (krahviaeda) uisutee ja kelgumägi ning ehitada Pullapääle romantiline talvemajake sportlastele. Merele taheti rajada kahe kilomeetri pikkune uisutee. Haapsalu talikuurordi

loomiseks omavat linn ideaalsed looduslikud eeltingimused eelkõige selles, et Haapsalu sopiline merelaht külmub Eestis kõige enne kinni ning püsib kõige kauemini kindla ja sileda jääkatte all. Kas ja kuidas nendest kavatsustest teostada saadi, pole jõutud seni kindlaks teha.

Haapsalu linnapiiri avardamise peasuunda nähti Randsalu eeslinna elamiskõlblikuks muutmises ja selle hoonestamises. Koostatud kava kohaselt plaanitati Randsalu eeslinna väljaehitamist alustada eelkõige maa-ala kraavitamisega. Selleks pidi uusi kraave kaevatama 1500 m ja vanu puhastama 1000 m. Peale kraavitamist kavati sinna planeerida uusi tänavaid ja vanu, olemasolevaid korrastada. Edasi pidi rajatama magistraalkraav linna ja maakonna piirile. Magistraalkraav linna ja maakonna vahel pidi tulema umbes 5 km pikkune. Selle kaevamisega arvati liigveest vabastada 300 hektari linna ja maakonna maad. Ette oli nähtud veel Paralepa pargi korrastustööd, rahvapargi rajamine Suurele holmile, supelranna ühe osa kaitsemuuli ümberehitamine, üldtarvitamiseks kahe uue kaevu puurimine. Kõigi tööde läbiviimiseks kavati teha krediiti.

1932. aastal loendati Haapsalus järgmised tööstus- ja äriettevõtted:

1. k/m "Estika" I järgu rätsepatöökoda
2. A. Valdmanni pagari- ja kondiitriäri, end. Laurits, asus Kalda t. 11 ja Karja 12. Äri on töötanud 25 a.
3. Viksitööstus J. Niit Posti t. 36 (alates 1926)
4. Läänemaa ühiskõhnamäe ühisgümnaasiumi nahktööde õppetöökoda
5. A. Kodessoni limonaaditehas (7 a.) kolis hiljem Posti t. 3
6. Viksitööstus A. Raud Posti t. 29.

1933. aastal nägi Haapsalu linna territoorium välja sellisena nagu see on kujutatud fotol nr. 16.

1936. aastal oli Haapsalu linnavalitsusel koostatud kuurordilinna igakülgseksväljaarendamiseks pikemaajaline kava. Nii ka

vatses linn omi seniseid piire avardada, tõstes seda sinnapoole Uuemõisa; Paralepa männimetsa taheti muuta tervenisti suvitajate elu- ja kosutusala; supelrandade ja rannapromenaadide väljaehitamine edenes juba jõudsasti. Kavatseti juurde luua terve rida uusi meelelahutusvahendeid, nagu köisraudtee, ujuv saar jne. Ehitustegevuse alal oli valmimas Eesti Punase Risti uus sanatoorium. Ehitamisel oli ka rahvamaja ja uus algkoolihoone eeskujuliku võimlaga. Tuleviku kavatsuseks oli uue rannahotelli ehitamine.

Bernhard Laipmanni büst asetati Väikse Viigi kaldale 1937.a.

Haapsalu sanatoorium oma hea ruumikujundusega on ehitatud 1937.aastal arhitekt A.Volbergi plaani järgi (foto 17).

Vastuseks teedeministeeriumi ehitusasjanduse inspektuuri sellekohasele küsimusele 1938.aastal teatab Haapsalu linnavalitsus, et vabariigi 20.aastapäevaks väljaantavas brošüüris tuleks mainida Haapsalu linnas 20 aasta kestel püstitatud ehitistest järgmisi:

1. Gümnaasium, asukohaga Wiedemanni 35
2. Algkool, asukohaga Ehte 14
3. Sanatoorium, asukohaga Sadama 21
4. Rannahotell, asukohaga Poska puiestee 26 (foto 18)
5. Tuletõrje pritsikuur, asukohaga Karja 20
6. Lääne maahaigla (ümberehit.) Vaba 6 (foto 4)
7. Lääne ajut. Maavalitsus, asukohaga S.Lossi 43
8. Eesti pank, asukohaga Karja 27
9. Ed.Laine maja (postkontor) Posti 9
10. Valter Kaarneeme maja, asukohaga Karja 4
11. V.Hunniuse maja, asukohaga Karja 6

Erandi 1000 m² krundi suuruse määrast tehakse 1936.aastal Karja tänavale. Seda kui kaupluste keskkohaga arvestades. Siia võib hooneid tihedamalt ehitada kui alammääras on ette nähtud. Heakorrastamise alal tehti endiste hoonete ehitusdetailide osas mõningaid korrekture, nagu Sadama t.6 kästi väljaspoole avatavad ukseid kõrvaldada ja uksepealse varikatuse toed kõrgemale tõsta. Samas tänavas nr.1 kõnniteele liiga kaugele ulatuvad trepiastmed

lühendada jne.

Okupatsiooniaegne I linnavalitsuse koosolek toimus 1. aprilli 1941. aastal. Selle tegevus lõppes 1944. aasta septembrikuus. Linnavalitsuse ettevõtetenä tegutsesid Haapsalus:

1. Mudaravila
2. Tapamaja
3. Saeveski
4. Elektriijaam
5. Viinapood.

Tänapäeval on Haapsalu Lääne-Eesti tähtsamaid majanduskeskusi. Eriti väärib märkimist tööstuse areng Haapsalu sõjajärgsel perioodil. Kodanlikul ajal Haapsalus nimetamisväärset tööstust ei olnud. Nüüd tegutsevad siin mitmed uued tööstusettevõtted. Eriti kiiresti on arenenud kalatööstus. Haapsalus töötab kala-kombinaat, mille võimsust järk-järgult suurendatakse. Kiiresti areneb ka šenillriide tootmine. Linnas on veel leivatööstus, liha-kombinaat, trükikoda, autotranspordibaas, ehitus- ja remondivalitsus ning muid asutusi ja ettevõtteid.

Loodepoolseima laiu nukis on Uus Sadam, kus asub rajooni suurim kalavastuvõtupunkt.

Haapsalu linn on endiselt rajooni (varem Lääne maakond) halduslik-majanduslik ja kultuuriline keskus. Eraldi veel tervise seisukohalt tähtis koht, kuhu üle Nõukogude Liidu tulevad oma tervist parandama.

Linna pindala on umbes 60 ha, kõrgus merepinnast 2-8 m. Suurem osa linna pindalast on puiestikkude ja rohuaedade all.

Haapsalus töötab kaks keskkooli ja lastehalvatusjärgse seisundiga laste sanatoorne internaatkool.

Tänapäeva Haapsalu meelelahutuslikus osas tegeldakse palju veespordiga, sõidetakse purje- ja aerupaatidel, harrastatakse kalasporti, kuulatakse lahe kaldal asuvas kõlakojas muusikat, Lossi

pargis asuval vabaõhulaval aga pakuvad külakosti laulukoorid ja estraadikunstnikud.

Haapsalu raviagutustest nimetagem kõigepealt uut Haapsalu Vabariiklikku Neuroloogia ja Ortopeedia Haiglat, milles teostatakse polimüeliidi järelravi. Haapsalu sanatooriumis "Laine" puhkavad ja ravivad end töötajad kõigist NSV Liidu osadest. Sanatoorium teenindab aastas mitu tuhat inimest.

Nõukogude korra tingimustes avanes Haapsalu koduloomuuseumi esemete eksponeerimiseks võimalus 1950.aastal, sest alles 1949.a. vabanes muuseumile määratud endine raekoja hoone saal asunud asutuste alt (foto 19).

Viimase kümne aasta jooksul on Haapsalu vanalinna kõrvale tekkinud uus Haapsalu, mille territoorium ületab vanalinna asustusalala. Viimaseil aastail püstitatud ehitustest tuleks eelkõige esile tõsta Haapsalu I Keskkooli suurt hoonet, ajakohast autobaasi, saun-pesumaja ja Haapsalu jõusöödatsehhi, varem ehitatud uutest hoonetest aga 1957.a. avatud kinoteatrit "Oktoober", mis oli esimeseks laiekraaniliseks kinoks Eestis. Ehitamisel on suur tsentraalkatlamaja, mis asendab mitut senist väikest katlamaja ja hakkab kütma ning varustama sooja veega kõiki uue linnaosa elamuid ja ettevõtteid.

Suurt rõhku pannakse linna heakorrastamisele, järjest laieneb kanalisatsiooni- ja veevarustusevõrk ning tänavate asfalteerimine.

Nõukogude ajal ulatuvad uute elamute ja tööstuste read Uuemõisani, Stroi väljakuni ja Kiltsi keskuseni.

VI Haapsalu elanikud ja supelvõõrad

Tõenäoliselt oli Haapsalu vahetu ümbrus, kehva põllupinnaga rannikuala juba kaua aega enne anastajate feodaalide ilmumist asustatud eestlaste poolt, kes siin lootsid leida soodsaid võimalusi kalastamiseks ja kauplemiseks välismaailmaga. Oletatavasti oli siin juba 11. sajandil mingi eestlaste asula, kaubapunkt ja ka püha hiis, kus austati oma haldjaid, mõisteti kohut, peeti rahva-koosolekuid ja laatu ning vahetati kaupu võõrsilt tulnud kaupmeestega. Siin kasvas arvatavasti palju haabu, millede salust koosnev hiis andis sellega nimetuse ka hiljem asustatud alale. Haapsalu (vanades dokumentides nimetatud: Hapsalla - 1276, Hapsella - 1284, Hapsell-Hapsell - 1293, Haepsel - 1294 ja Hopisal - 1302) linna rajamisel 1279. aastal oli sinna varem ehitatud linnuse ja samal aastal valminud toomkiriku lähikond asustatud juba, nagu eelpool mainitud, eestlastest (võib-olla ka siis juba rootslastest) kaluritega ja linnuse ning toomkiriku ehitamise ajal sinna kogunenud peamiselt saksa rahvusest käsitöelistest ja kaupmeestest. Mõlemad viimatimainitud hoidsid hiljem linnavalitsemises ohjad oma käes.

Linnaõiguste saamisel 1279. aastal olevat Haapsalu linnas olnud elanikkudena arvult 50 isikut, nendest 8 kaupmeest, kes tegelesid väliskaubandusega, 10-12 väikepoodnikku ja 30 käsitöelist. Arvatavasti on siin loendatud peamiselt saksa rahvusest isikuid, keda loeti bürgeriteks. Peale selle on teada, et seal oli ka kalureid ja põllutöölisi ning teenijaid, kes olid rahvuselt eestlased ja rootslased.

1291. aastal koosnes Haapsalu elanikkond peamiselt kaluritest. 16. sajandi keskpaiku lubati linnakodanike raamatusse Haapsalus sisse kanda vaid neid, kes küpsetavad, pruulivad õlut ja

peavad lihunikuaemetit, mitte aga kalureid, vabadikke ja talusulaseid, s.t. põllutpõlisi.

Linnaelanike hulka arvati ka need kalurid ja põllutöölised, kes hiljem linnalähedastele veest vabanenud aladele elama asusid.

1773-1775 ja 1782 tuli osa rittmeister von Knorringu Haapsalu lähedal asuvatest mõisatest hulk talupoegi Haapsalusse peale seda, kui nad mõisnikuga olid vastuollu sattunud ja see neid oma mõisatest ära ajas. Nii need äraaetud kui ka mujalt tulnud talunikud asusid Haapsalu lähedale holmile, tegid selle viljatu ja tühja maa mingil määral viljakandvaks ja elatasid end kalastamisega ja päevilistena.

Ka hiljem Haapsalu ümber linna karjamaadest ja muust põllu- maast kujunenud eeslinnadesse, alevitesse asusid paljud elama. Neid eeslinna oli nimeliselt kokku 5: Kassinina (Keiserort), Kirikuaiapealne, Koplipealne, Loemägi ja Holmipealne. Niihästi teisi kui ka Kopli eeslinna asustasid mõned rootslased, kellele alguses rootsikeelseid usukultuslikke talitusi eraldi korraldati, kuid hiljem, kui nad eesti keele juba ära õppisid, ühiselt eestlastega jutlusi eesti keeles peeti.

1789.aastal ulatus Haapsalu linna bürgerite arv 66-ni. Linnaelanike arv oli tegelikult suurem, sest linnaelanike nimestiku kanti ka linna ümbruses elunevad kalurid ja talupidajad, samuti ka linnakodanike teenistuses olevad pärisorjadest isikud ning vabad rootslased.

Linnaelanike rahvuslik koosseis püsis sakslaste ülekaaluga kuni 18.sajandini peaaegu ühtlasena. 19.sajandil aga toimusid nihked linnade rahvuslikus koosseisus. Linnade elanikkonna arvuline kasv toimus nüüd eelkõige just eestlaste ja venelaste arvel. Samal ajal vähenes pidevalt sakslaste arvuline osatähtsus. Selle tulemusena tulid eestlased 19.sajandi II veerandil linnaelanike

rahvuslikus koosseisus üldiselt uuesti esikohale, vaatamata sellele, et sakslaste hulka arvati ka linna kodanikkonda vastuvõetud saksastunud eestlasi.

Haapsalu linna asutamisel linnabürgerite rahvuse osas kujunenud traditsioone püütakse arendada veel edaspidigi. Nõnda võib täpselt 555 aastat hiljem Haapsalu linnas leida 1934. aasta saksa koguduse kirikuraamatuis tol ajal elunevaid Haapsalu linna kodanikke, kes olid eelmise sajandi lõpus sündinud peamiselt Saksa maal, siis veel Taanis, Hollandis, Soomes ja Lätis.

1850. aastal oli Haapsalus registreeritud linnakodanike raamatusse 795 meest ja 1083 naist, kokku 1878 isikut, kellest vaid pooled elasid linnas.

1860. aastal olid revisjoni ajal sisse kirjutatud Haapsalusse kogusummas 1942 inimest. Nendest

tsunfti liikmeid	434 m.	394 n.
bürgereid	105 m.	141 n.
vabu inimesi	290 m.	473 n.
linnatalupoegi	12 m.	17 n.
kaupmehi	37 m.	39 n.,

eelloendatuist elas Haapsalu linnas vahest 200 meest ja 300 naist. Peale selle asusid Haapsalus ja selle lähemas ümbruses 149 soldatit koos naistega ja lastega; aadlikke ja maksuvabasid (Exemte) umbes 40 meest ja 60 naist ning mujale sissekirjutatuid 400 ümber.

Kirikuraamatute järgi oli Haapsalu linnas luteriusulisi: 1861 - 2081; 1862 - 2162; 1863 - 2240 ja 1864 - 2294 isikut, nende hulgas umbes 1600 eestlast ja 700 sakslast.

1864. aastal oli Haapsalus 1600 eestlast ja 700 sakslast

1871. aastal " " 1250 " " 693 "

67 rootslast
16 poolakat
1 lätlane
1 inglane
1 prantslane

1785.aastal ilmunud aadresskalendris antakse Haapsalu linna bürgerite loend nende ametiala märkimisega koos aadressiga, s.t. vaid tänava nimetusega. Need andmed annavad hea võimaluse tutvuda tolleaegsete sotsiaalsete vahekordade ruumilise distanttsiga.

Pagarid - Savi ja Vee tänavas (Komsomoli)

Lihunikud - Rüütli ja Kaluri tänavates (Wiedemanni)

Nahaparkal - Kopli eeslinnas

Klaasisepp (klaasilõikaja) - Jaani tänavas (Kaardiväe)

Kullassepp - turu ääres

Hõbesepp - turu ääres

Hoburaua- ja relvasepp - Vee tänavas (Komsomoli)

Kübarategija - Rüütli tänavas (Wiedemanni), Johann Christian Wiedemann, meister ja väikese gildi (käsitööliste) eltermann, omas majas

Vasesepp - Rüütli tänavas (Wiedemanni)

Maaler - mere ääres

Parukategija - mere ääres

Sadulsepad - 1) Kooli tänavas, 2) Rüütli tänavas (Kooli, Wiedemanni)

Lukksepä - 1) Suure Kalda tänavas, 2) Kopli eeslinnas

Rätsepä - 1) Kaldal, 2) Rüütli (Wiedemanni), 3) Vee (Komsomoli), 4) "Kayser Ort'il" (Kassininal), 5) Karja (Võidu) ja 6) Vee (Komsomoli) tänavas.

Korstnapühkija - Rüütli tänavas (Wiedemanni)

Kingsepä - 1) Vee (Komsomoli), 2) Rüütli (Wiedemanni), 3) Vee (Komsomoli), 4) Rüütli (Wiedemanni), 5) Lossi (V. Kingissepa) tänavas lossi müüri ääres ja 6) linnast väljas Koch'i kõrtsis (Wirtshaus).

Pottsepä - 1) Neiude (Jakobsoni), 2) Karja (Võidu) tänavas

Kangur - Neiude (Jakobsoni) tänavas

Kondiiter (Zuckerbäcker) - Väikese Kalda tänavas

Haavaarst elas ¹⁾ Saksa (Linda) ja 2) Kaluri tänavas
Apteeker - Rütli (Wiedemanni) tänavas
Ämmaemandad - 1) Karja (Võidu) ja 2) Rütli (Wiedemanni) tänavas.

3

VII Sidepidamine.

Postiühendus ratsaniku näol Tallinna ja Haapsalu vahel seati sisse 1739.aastal. Postiamet, "postkontor" asutati Haapsalusse riigikolleegiumi poolt alles 1855.aastal. Postimees oli tähtis mees, kellele usaldati kogu linna post, mida ta kord nädalas Tallinna toimetas ja neli päeva hiljem Tallinnast jälle Haapsalu tõi.

Transport-sidepidamine toimus Haapsaluga alguses merd mööda paatidel ja purjelaevadel. Hiljem, 19.sajandi II poolel peeti sidet Peterburiga Haapsalust, Tallinnast, Paldiskist, Kuresaarest ja Riist neli korda nädalas aurulaevadel "Admiral" ja "Leander" ning alates 1876.a. ka laeval "Constantin" (foto 20). Ühendus maad mööda Tallinnaga toimus kaua aega hobustranspordi kaudu, vaatamata sellele, et Keilast Tallinnani oli juba ammu ühendus raudtee kaudu loodud. Postitõldadega sõideti Tallinna suunas Risti, Liiva ja Saue postijaamade kaudu, või ka Liivalt Keila kaudu, kust sai juba raudteel Tallinna edasi sõita. Pärnu suunas sõideti Lihula kaudu. Hiiumaale sõitis aurulaev "Progress" peaaegu iga päev ja sõit, 35 versta, kestis 2 tundi.

Keila-Haapsalu raudtee avamine ajutiseks rongide liiklemiseks toimus 15.detsembril 1904.aastal. Selle raudteelõigu ehitamine toimus teedeministeriumi aruande kohaselt keisri poolt 7.juunil 1902.aastal antud korraldusega, milles anti korraldus, et raudtee ehitamisega samal aastal algust tehakse. Eeltööd raudteesihi läbiajamiseks ning muude korraldustööde näol viidigi nõudekohaselt läbi, kuid raudtee ehituse kulueelarve koostamine ja muud sellekohased tööd võtsid nii palju aega, et teedeministeriumi eelarve alles 1904.aastal ära sai kinnitada. Terve tee ehitus

läks maksma 3.627.643 rubla. Tee pikkus Haapsalust Keilani oli 70,30 versta (1 verst= 0,67 km) . Läbi Vasalemma, Liiva, Risti ja Palivere Haapsalusse kulgeva raudtee iga verst maksis niisii 50.174 rubla. Selle raudteelõigu ametlik avamine toimus aastal 1905.

Raudteeühenduse avamisega Keila-Haapsalu vahel 1905. aastal algas Haapsalu kuurordielu õitseage, mis kulges üha tõusvas joones kuni Esimese maailmasõjani.

Haapsalu-Keila raudtee sihte hakatud, nagu seda üks kohalik vana inimene mäletas, keisri vastava korralduse kohaselt rajama 1902-sel aastal. Maapind raudteeks ettenähtud kohal olnud väga madal, täis veeauke, mida täidetud lähedalolevalt künkalt rullikutel toodud mullaga. Töölised toodud Venemaalt ja nad elanud ~~nud~~ ehituskohale lähedal ehitatud barakkides. Ühistoitlustamine toimunud samasse laagrisse ehitatud suure köögi kaudu. Ka Haapsalu raudteejaam ehitatud Keiser Nikolai II-se korralduste kohaselt. Ja nimelt nii pikk selle pärast, et keisri võimaliku siiasõidu puhul aurivi hästi pikk oleks ja ulatuks kuni keisri isiklikuks kasutamiseks ettenähtud paviljonini, mis asub jaamahoone otsas. (fotod 21 ja 22).

VIII Mälestusmärgid

Riikliku kaitse all olevaid arhitektuurimälestisi on Haapsalu linnas vaid kolm objekti: Haapsalu lossi varemed, kirik ja lossipark (nr.139), endine raekoda Kooli tänavas nr.2 (nr.140) ja Haapsalu Jaani kirik (nr.141) (foto 23).

Kuna esimene neist leiab üksikasjalikku käsitlemist mujal, tuleb siinkohal viimase kahe objekti ajaloo juures linnahoonestuse mineviku seisukohalt senilaekunud andmete kohaselt veidi pikemalt peatuda.

Haapsalu linna raekoda.

Tänaseni säilinud endine Haapsalu linna raekoda on väike, ühekorruseline kivihoone, kahe pööningukambriga, S-kujuliste kividega kaetud kelpkatusega, mis on mitmeid kordi ümber ehitatud ja seetõttu oma algse välimuse minetanud. (foto 19). 1767. aastal ehitatuna kandis see hoone rusteeritud liseene nurkadel ja keskrisaliidil. Ehitamisajast on säilinud hoone peasissekäigu kohal Haapsalu linnavapi reljeefne kujutus, hoovipoolses fassaadis rokokoostiilis uks (foto 24) tähelepanuväärse kaarja framuugiga (foto 25) ja raearhiivi võlvlaega hoidla kunstipäraselt sepistatud rauduks (fotod 26,27). Need on hinnatavateks detailideks 18.sajandi kiviraidekunsti, sepise ja tislertöö alal.

Jaani kirik.

Kuna eesti koguduse vana puust kirik väga lagunenuks seisukorras oli, ehitati kasutult seisev hoone kirikuks ümber. Ümber ehitatud kiriku hoone oli oma algsel kujul arvatavasti juba 15. sajandil ehitatud. Vanade pärimuste kohaselt oleval seda kasutatud soolaaidana või ka sõjaväemanežina. Dokumentides esineb see hoone kirikuna 1524.aastal. Et käsitletav ehitist pole püsti-

tatud kirikuna nähtub sellest, et dikteerituna hoone konstruktioonist oldi ilusat barokkstiilis altarit sunnitud paigutama lõuna- ja mitte idaseina, nagu see traditsioonikohaselt oleks pidanud toimuma.

Kiriku sisemus laostus ajajooksul sel määral, et seda usukultuslikeks talitusteks enam kasutada ei saanud. Kui üks osa laest sisse kukkus, pöördus pastor kiriku parandamise asjus nõu otsides kindralkuberneri poole. Viimane nõustus viimaks andma luba ülemaalse korjanduse organiseerimiseks kiriku korrastamise otstarbel. 1690.aastal lõpetati kiriku korrastamistööd. Kiriku torn ehitati üles, mõlemad kellad seati torni, üks kelladest kandis teksti: "Sit nomen domini benedictum. Mattias bennick me fecit anno 1590" ja teine: "me fecit J.Malmberg in reval". Aknad suurendati ja kõrvaluks laiendati sedavõrd, et sealt kande- raamile asetatud surnukirstuga läbi mahuti. Kiriku katusele paigutati uued kivid. Kiriku seesmised tööd seisnesid vaid põranda kõrgemale tõstmises ja seinte valgendamises. Rikkalikult puidust nikerdatud kirikutool altari kõrval paigutati sinna 1690.aastal toomkooli rektori jaoks. Haapsalul oli juba 14.sajandil kuulus toomkool, Rootsi valitsuse ajal seisis toomkool kuninga erilise kaitse all.

Alles 166 aastat hiljem, 1856.aastal, jõuti nii kaugemale, et ehitati uus torn kirikule (foto 23). Tornikuuli, mille tippu asetati kullatud rist, paigutati üks leht lauluraamatust ja kirjeldus Haapsalust. Sellele järgnevaid arhitektuurilisi andmeid Haapsalu linnakirikule kohta ei ole suudetud veel koguda.

Kirik kätkeb endas ka mõningaid kultuuriloolisi esemeid, kunstimälestisi. Viimatimainituist on vabariikliku kaitse alla võetud (nr.196) kiriku kantšel, mis kingiti kirikule 1707.aastal kohtuarst Hans Wedel'i lese poolt ja valmistati samal aastal Pärnu puunikerdaja Friedrich Weiss'i poolt. Kantšel seisab pui-

dust nikerdatud alusel, mis kujutab pühakuid Peetrust, Paulust, Salvatori ja Andreast. Järgmised muinsuskaitse all olevad esemed Haapsalu linnakirikus (nr.nr. 197 ja 198) on kaks vasest kroonlühtrit 18. sajandist.

Peale muinsuskaitse all olevate esemete Haapsalu linnakirikus leidub seal veel teisigi märkimisväärseid asju, nagu altar, mille kinkijana on selle parempoolsele küljele kinnitatud tahvlile märgitud Haapsaluürgermeister Johann Balborn ja kinkimisdaatumina aasta 1630. Altarile on paigutatud valge reljeefpilt, mis kujutab sündmusi piiblliloo ainetel ja on kohaliku kiviraidurmeistri Joachim Winteri töö.

Et kirikumajandus õige halvas seisukorras oli näitab ka see, et kirikuriistu tuli enampakkumise teel müüma hakata selleks, et ~~pastorikirikupastorikirikupastorikirikupastorikiriku~~ kiriku jaa kooli teenistuses olevatele isikutele palka maksta. selleks, et pastoraadi talupoegi abistada ja rehe katust parandada müüdi 1741. aastal mittevajalik pastoraadi talupoeg ära.

Kirik on kogu oma kestvuse ajal olnud väga vaene. Palju aastaid puudusid isegi istepingid kirikus. Neid annetati 1667. aastal Haapsalu rätsepatetsunfti ja kaupmeestegildi poolt. Koori ja käärkambri laskis pastor Glöckner omal kulul ehitada. Ka kantsel kingiti, nagu eespool märgitud, 1707. aastal kohtuarst Hans Wedel'i lese poolt. Kantslitrepi alumise seina all on ühe Haapsalu pastori nauakivi jäänused. Kaks hästi säilinud nauakivi asetsevad altari ees. Üks neist kannab teksti: "Ps. 119. Reverendus et doctissimus vir. D. Joachimus Jacobi soliquellentis Pastor Hapsaliensis vigilantissimus Pie obiit 8. Maii anno 1587. Gratia axuberat," See Johann Jacobi oli Haapsalu praost ja esimene vaimulik linnakirikus.

Eelmainitud hauakivi kõrvale altajast vasemale poole, mat-
sid Haapsalu elanikud 18 aastat tagasi, s.t. a.1569, oma esimese
bürgermeistri Ledbuhr'i ja lasksid kujutuse temast talleaegses
ametirõivastuses kivi sisse raiuda.

Haapsalu linnakiriku puunikerduskunsti mälestistena 17.sa-
jandist on hinnatavad ka käesoleval ajal Haapsalu muuseumis eks-
poneerituna säilitatavad koloreeritud kujud, mis on pärit linna-
kirikust ja olid oreli kaunistuseks.

Kiriku külje all paiknes eesti koguduse kalmistu. Võimalik,
et praeguse rohukamara all leidub maa sisse vajunuina veel haua-
kivi plaatide riismeid. Ilmseid jälgi on märgata kiriku kõrval-
portaali sissekäigust ja lävest.

Seni on Eesti NSV MN 31.dets. 1964 määruse nr.573 kohaselt
vabariikliku tähtsusega arhitektuurimälestistena Haapsalus riik-
liku kaitse alla võetud vaid kolm objekti: Haapsalu lossi vare-
med ja kirik 13.-16.saj. ning lossipark (nr.139); Haapsalu endine
raekoda Kooli tänaval nr.2 (nr.140) ja Haapsalu Jaani kirik
16.-17.saj. (nr.141).

Haapsalu linnas asuvatest kunstimälestistest on riikliku
kaitse all eelmainitud Jaani kirikus asuvad: kantšel, puuniker-
dus, valmistatud 1707.aastal F.Weiss'i poolt (nr.196); 2 vasest
lae /kroon/lühtrit 18.sajandist (nr.nr.197,198).

Haapsalu linna vabariikliku tähtsusega ajaloomälestistest on
riikliku kaitse alla võetud arvult 24 objekti, mis asuvad järg-
mistes tänavates:

Tšaikovski (end.Mere) tänav 13 asus sirelipõõsastesse uppunud
teeraja lõpul väike Mühlenkampfile kuulunud majas tolleaegne
Peterburi konservatooriumi õppejõud, hiljem kuulus helilooja
Pjotr Tšaikovski. Maja on hävinud, 1932.aastal paigutati endise
maja kohale asuva aia külge mälestustahvel (nr.273).

Tšaikovski tänav nr.17. Maja, milles asus Läänemaa Tööraha Saa-

dikute Nõukogu Täidesaatev Komitee aastail 1917-1918 (nr.253).

Kooli tänav nr.2 (end.raekoda). Maja, milles asus Haapsalu Linna Tööraha Saadikute Nõukogu Täidesaatev Komitee aastail 1917-1918. Nüüd asub seal Rajoonidevaheline Koduloomuseum (nr. 254).

Komsomoli tänav 7 (end. Vee t.). Maja, milles töötas ELKNÜ Läänemaa Komitee aastail 1940-1941 (nr.255).

Nõukogude (end. S.Lossi t. osa) tänav 10. Maja, milles elas Ernst Enno aastail 1919-1934 (nr.271).

Vaikne kallas. Bernhard Laipmanni monument (graniit, pronks) 1933, skulptor B.Haavamägi (Eschenberg) (nr.256).

Uue Sadama t. ja Vaikse Kalda ristumiskoht, Väikese Viigi ääres. Mälestussammas Suures Isamaasõjas Muhu väina forsseerimisel langenud nõukogude mereväelastele (nr.257).

Vana Vene kalmistu. Vennashaud mälestussambaga (nr.258).

Võidu tänav. Tallinna ja Lihula maantee hargnemiskoht. Vennashaud mälestussambaga (nr.259).

Tallinna ja Lihula maantee hargnemiskoht. Esimeses maailmasõjas langenud mereväelaste hauad ristiga (nr.268).

Väike Viigi 10. Maja, milles elas helilooja Cyrillus Kreek (nr.272).

Wiedemanni tänav (end. Rütli, Peeter I) nr.2. Nn. Peeter I maja, milles rahvapärimuste kohaselt on juulikuus 1715.aastal peatunud Peeter I (nr.279).

Wiedemanni tänav 25. Keeleteadlase Ferdinand Johann Wiedemanni sünnimaja (nr.274). Tahvel asetati maja seinale 1929.a. Haapsalu Kaunistamise Seltsi poolt.

Wiedemanni tänav 31. Endine elementaarkooli hoone, kus õppisid Ants Laikmaa ja Bernhard Laipmann (nr.275).

Kalda t.6. End. Haapsalu kreiskooli hoone, milles õppisid Ferdinand Wiedemann, Rud.Tobias jt. (nr.276).

Sadama tänav 23. Maja, milles elas Rudolf Tobias koolipõlves (nr.277).

Võidu tänav 6. Maja, milles elas Nikolai Pirogov 1856.aastal (nr.280).

21.juuni puiestee. Rudolf Tobiase monument (Saaremaa marmor) Skulptor R.Haavamägi (Espenberg, 1929) (nr.281) (foto 28).

21.juuni puiestee. Karl August Hunniuse monument (graniit, pronks). Skulptor R.Haavamägi (Espenberg) 1928. (nr.282).

Õhtukallas. Ernst Enno monument (Saaremaa marmor). Skulptor R.Haavamägi (Espenberg) 1957 (nr.283).

Tšaikovski puiestee. Pjotr Tšakovski pink (Saaremaa marmor). Skulptor R.Haavamägi (Espenberg) 1940 (nr.284) (foto 29).

Linnakalmistu. Ernst Enno haud mälestussambaga (Vasalemma marmor) 1934 ? /1939/ (nr.285).

Linnakalmistu. Cyrillus Kreegi haud mälestustahvliga (nr. 286).

Mäe tänav. Tallinna ja Lihula maantee hargnemiskohal. Keskaegne hukkamiskoht, linna völlumägi, nn. "Völlaste" (nr.290).

Peale eelloendatud ajaloo- ja kultuurimälestisi, mis on võetud riikliku kaitse alla, leidub Haapsalus veel rida tähtsaid isikuid ja sündmusi tähistavaid kohti, mis väärivad üldist tähelepanu ja mälestamist.

1755.aastal sündis Haapsalus luuletaja ning "Tartomaarahva Näddalilehe" (1806, 41 numbrit) väljaandja, lõuna Eesti murdeline kirjanik ja esimene Eesti ajakirjanik Gustav Adolf Oldekop. Suri Tartus 1838.aastal.

1821-1841 töötas Haapsalus kreiskooli inspektorina luuletaja ja folklorist Alexander Heinrich Neus. Rahvaluulega teostamise kõrval pööras N. tähelepanu ka keeleteaduslikele küsimus-

tele. Ka ajalooliste küsimustega on ta tegelenud, näit. "Die Geschichte Hapsals", mis ilmus "Inlandis" 1852.aastal. Hoolsa tööga suutis N. oma juhatuse all olevat kooli heale järjele tõsta.

1841-1868 elas Haapsalus ajaloolane ja etnograaf Carl Friedrich Russwurm, kes pühendus Haapsalu ja selle ümbruse teaduslikule uurimisele. Eriti suurt väärtust omab tema teos "Eibefolke", mis käsitleb Eestis elanud rannarootslaste ajalugu, folkloori ja keelt. Selle töö eest sai Russwurm Peterburi Teaduste Akadeemia Demidovi preemia, sama autasu, mille vääriliseks tunnistati Fr.R. Kreutzwaldi töö "Kalevipoeg". Russwurm oli Haapsalu kreiskooli õpetaja ja hiljem sama kooli kui ka Läänemaa koolide inspektor. Muude arvukate ajalooliste, folkloristlike ja etnograafiliste teoste hulgas kirjutas ta ka Haapsalu linnuse ja linna ning selles tegutseva paari õppeasutuse ajaloo. Ta suri Tallinnas 1883.a.

J. Spuhl-Rotalia (1859-1916) rajas Haapsalusse ja Vormsi saarele eesti esimese aiandusteadlasena aklimatiseerimise eesmärgil puukooli ja katseaiia. Need andsid mõjuva tõuke viljapuude levimiseks nii linna kui ka taluaedadesse. 1911.aastal valmis kogunud uurijal selle aja kohta kõrgelt hinnatav käsiraamat "Pomoloogia" I ja II.

Ka kuulus polaaruurija parun Eduard von Toll valis peale pingutatavaid uurimisretki puhkamiseks vaikse Haapsalu linna. See oli suvel, aastal 1887, peale seda kui tal juba kaks suuremat uurimisreisi selja taga olid. Viimase neist tegi ta Vene Geograafia Seltsi ülesandel koos Alexander Bungega Uus-Siberi saartele. Haapsalus lootis Toll oma reisivintsutustest kosuda ja järgnevatks uurimisretketeks ette valmistada. Ta peatus väikeses suvekorteris Karja t.19.

Möödunud sajandite kuulsatele meestele liituvad käesoleva sajandi kuulsustele veel mõningad, nagu enne Suurt Isamaasõda Haapsalus töötanud Aleksander Matrossovi suurematut kangelastegu kor-

ranud kommunistlik noor Jakob Kunder. Ülemaailmsetest kuulsus-
test on siin ka Ilja Ehrenburg loomingulist tööd teinud.

Haapsalu muusikaelu arendamisel on kaasa löönud ka heliloo-
ja Miina Härma, kes 1896.aastal Haapsalus peetud I Läänemaa lau-
lupeol koos David Wirkhausiga dirigendikeppi hoidsid.

Ka spordi alal on Haapsalul tunnustusväärseid sündmusi ol-
nud. Siin hakati juba õige ammu veesporti harrastama selle palju-
des variantides ning tehakse seda traditsioonikohaselt ka täna-
päeval. 1908.aastal püstitas Haapsalu üliõpilane G.Vekšin esimese
ülevenemaalise purilennu kestvus- ja kõrgusrekordi. Käesoleval
ajal on Haapsalu linnast kujunenud vabariigi meistrite kasvulava
vehklemisspordi alal.

Belmärgituga ei ole Haapsalus elanud ja tegutsenud tähtsate
isikute rivi kaugeltki ammendatud. On veel kohaliku tähtsusega
teenekaid mehi ja naisi ning mälestamisväärseid sündmusi, mis
hoolikate ajaloouurijate ning innukate koduloouurijate poolt aja-
jooksul välja selgitatakse ja mälestamiseks jäädvustatakse. Kui-
võrd need aga Haapsalu linna kujundatavasse kaitsetsooni muudatu-
si põhjustavad, on veel vara ja võib-olla ka tarbetu rääkida.

Nagu eelpool loendatud kaitsealustest mälestusmärkidest sel-
gub, paikneb enamus neist Haapsalu vanalinna territooriumil.

Silmapaistvate isikute rivisse, kes on viibinud Haapsalus,
kuulus ka kuulus kirurg prof. N.Pirogov, kes oli siin 1853.aas-
tal meremüda ravitoime uurimise ja Dr.Hunniuse ravimeetodiga
tutvumise eesmärgil. Pirogov saatis paljusid oma patsientidest
Haapsalusse järelravile ja aitas seega palju kaasa kuurordilinna
populariseerimisel.

IX Kokkuvõte.

Haapsalu linna intensiivse elutegevuse raskuspunkt koondub uue linnaosa keskusesse. Seetõttu vabaneb vanalinn sellest küljest ja võib end pühendada tervenisti suvitajate ja ravialuste teenendamisele. Ja selles osas on tänapäeval ette nähtud kaugemale ulatuvad kavatsused.

Käesoleval ajal Haapsalu sanatooriumis viibivate ravialuste kasutada on Haapsalu lahe kaldal asuvad puhkekorpused, kuursaal (foto 30), paadisadam (foto 31), raamatukogu, mänguplatsid jne. Tulevikus on aga Haapsalu kui kuurortlinna väljaarendamiseks kavatsusel sanatooriumikohtade märgatav suurendamine ja uute sanatooriumide ehitamine. Seda dikteerivad Haapsalu lahes leiduvad kõrgeväärtuslikku ravitoimet omavad rikkalikud, võiks öelda, ammendamatud mudavarud ja samuti ka maohaigusi raviva omadusega sanatooriumi puurkaevu vesi.

Järgelikult võib eeltoodu alusel öelda, et Haapsalus leiduvate ravivahendite varud, veetlev loodus, pehme merekliima, looduslikud ja ajaloolised vaatamisväärsused, liikide poolest rikkalik linnu- ja taimeriik - kõik need on ideaalsed eeldused Haapsalu kui kuurortlinna kõrgeklassiliseks väljaarendamiseks.

Haapsalu vanalinna arhitektuuriline üldpilt oma madalate majadega ja suurte aedadega mõjub väga rahulikult, kuid sugugi mitte monotoonselt. Vaheldust silmale pakuvad majade väliskujunduses nende fassaadide pinnalahendus ja arhitektuuriliste pisi-detailidega mängimine, mis sunnib peatuma peaaegu iga hoone ees, et imetleda tislerte ja puutöömeeste juba ammu käibelt kadunud ja teab kust imporditud fantaasiarikkust ning leidlikkust (fotod 32-40), mis paneb isegi hästi ja osavalt väljatöötatud vuukide

tõttu puitu kiviks pidama.

Erilist tähelepanu vääriavad Haapsalu vanalinna ehitusi dekoreerivad sageli rakenduskunsti sugemeid endas kätkevad puudust (fotod 41,42) ja rauast ehitusdetailid. Neid märkimisväärtseid ajaloolisi traditsioone tuleb hinnates säilitada, restaureerida ja vastavate moodsate detailide ümbervahetamisel rekonstrueerida, neid täpselt matkides.

Harulduseks on muutunud varematal aegadel nii paljude supelvõõraste poolt imetletud punaste kivikatuste väli roheluse rüpes. Punane, valgeks lubjatud viiluga katus on maad annud katustele, mis on kaetud pleki või tõrvapapiga, viimastel aegadel ka eterniidiga. Ka üksiku krundi sisehaljastus on pidanud loovutama oma koha mõne suuremale või väiksemale hoonetele. Sama tuleb öelda ka paekivist laotud üksikute fragmentidena esinevate tarade (fotod 43-45) ja tolleaegse vaikuse tagamise mõttes kruusa või paekivikillustikuga sillutatud sõiduteede kohta.

Lõpuks oleks mõeldav säilitada, restaureerida või, kui vaja, rekonstrueerida ka üks holmil asuv kalurionn, mis oleks sümboliseks lähtekohaks mudaravi avastamispunktina, kohana, kus vana kalur tulemusrikkalt ravis meremudaga oma reumahaigeid jalgu ning millise protseduuri pealt tabas teda tolleaegne Haapsalu arst dr. Hunnius. Mees, kes nähtust innustatuna meremuda teadusliku uurimise tulemusena avastas selles paljude haiguste parandavat toimet ja selle rakendamise kaudu pani aluse Haapsalut laialt kuulsaks teinud mudaravile.

On arenenud tendents, uurida ja analüüsida igakülgselt ajaloolisi stiilipuhtaid suurehitisi, mis oma gabariidilt ja kunstiliselt kujunduselt demonstreerivad antiikmaailma ja keskaja ülikute laiahaardelisi võimutsemise funktsioone käsitlevate objektidena arhitektuurseid pärle. Teatava tähelepanu osaliseks on saa-

itud viimasel ajal ka talupojaskonna kasutuses olnud arhitektuurilised objektid. Vähe ollakse aga huvitatud väikelinna, samuti väikestest elamutest ja selle juurde kuuluvatest kõrvalhoonetest, taradest, väravatest jne. Kõndides läbi Haapsalu vanalinna eriti väikeste majadega ja mõningate paekivist laotud tarade fragmentidega palistatud sillutamata või paekivikildudega sillutatud kõnniteedeta tänavatel, kus mõni üksik oletatav mantelkorstengi keset madalat kelpkatust kummitab, tunned end paratamatult olevat üle 100 aastat tagasi eksisteerinud Haapsalu kuurortlinnas. Ja silmitsedes neid madalaid elamuid kogu nende stiililises ja stiilitus mitmekesisuses, tunnetad sedagi, et möödunud sajandite Haapsalu linnaelanike võrdlemisi kirju rahvuslik kuuluvus on vajutanud omapoolse pitseri linna arengule, mis peegeldub selgesti hoonestuse arhitektuuris ja selle välises kujunduses. See kõik on ajalugu. Seda tuleb hoolsasti säilitada viimse võimaluseni selleks, et meie kõrgehituste ajastul demonstreerida eriti arhitektuuriajaloo viljelejaile füüsiliselt kuidas nägi välja väikelinn sajandeid tagasi üldiselt, ja eriti hiljem, kuurortlinnaks väljaarenenud Haapsalu.

Keskaegset linnapiiri markeeriva kaitsetsooni suletava Haapsalu vanalinna, võiks öelda vabaõhumuuseumi, ajaloolise kuurortlinna taastamisel tuleks püüda säilitada ja restaureerida kõike seda, mis on vanast ajast veel säilinud ja võimaluse piirides rekonstrueerida seda, mis on vahepeal muudetud. Uue loomisel aga tuleks silmas pidada vana jäljendamist nii gabariidilt kui ka kujunduselt. Aja nõuetele vastava olustikulise külje väljaarendamine kaitsetsooni piirides ei tohi mingil määral kahjustada vanalinna ajaloolist välisilmet, kuigi selle funktsionaalne osa vastab tänapäevale kogu oma tehnilises keerulisuses.

Meeldiv on väike Haapsalu. Meeldejääv on linn eriti oma eripärase asetuse, looduse, pehme merekliima, meremuda, mineraalvee, suhteliselt väikesel pargialal rikkalike linnuliikide, aedaderohkuse, hulgaliste mälestusmärkide ja vaatamisväärsuste poolest. Samuti aastaringselt kasutatava ravi- ja puhke- ning suvel ja talvel võimaldatavate spordi ning meelelahutuspaigana, mis meelitab inimesi kokku üle Nõukogude Liidu ja veel kaugemaltki.

Kõige eeltoodu alusel tuleks Haapsalu vanalinna kaitsetsooni määramisel aluseks võtta kaks kaaluvat faktorit. Esimesena: ravi seisukohalt kõrgeklassilise kuurortlinna väljaarendamine ajaloolise kuurortlinna baasil ja teisena: arvesse võttes Haapsalu vanalinnas võrdlemisi hästi säilinud väikelinna miljööd, määrata see väikelinna arhitektuuri arenguloo vabaõhumuuseumiks.

Niihästi ühe kui teise ülesande teostamine toimuks 1850. aastaiks väljakujunenud, peaaegu 1323. aastal kindlaksmääratud piiri raames, mis esimesena mainitud aastail kulges Aksi kõrtsist "Krahvi aia" lõuna piiri mööda kuni Tõri kõrtsini. See piir peaks vanalinna kaitsetsooni piirina eraldama uue linnaosa vanalinnast ja jätkuma poolsaare põhjapoolses osas merepiirina, mis haarab endasse kõik linna piiridesse kuuluvad holmid, laiud ja viigid.

1	2	3	4	5	6	7	8
1913			874				
1919							985
1925							1722
1929							1710
1931				1765	2297	4259	
1932				1734	2437	4171	
1933						4251	
1938						4649	
1959						8600	
1970						11500	

2. Elukutsete võrdlustabel.

Järgnevalt on esitatud andmeid Haapsalu linnakodanike ameti-
alase differentseerumise kohta, kusjuures on võrdluseks toodud
ühes elanike üldarvudega 1782 ja 1913, üle 130 aastase vahega
linnas tegutsenud ametialade esindajate loend koos arvuga. 1800.
aasta kohta on andmed lühklikud.

<u>Elanikke 603</u> <u>1782.a.</u>	<u>1910 3.500 elanikku</u> <u>Töölade järgi oli</u> <u>1913.a.</u>	<u>1819-25 647 elanik</u> <u>ku. Majavaldaajate</u> <u>nimestikust</u> <u>1800.a.</u>
2	arste 6	1
1	apteekreid 1	1
-	arhitekte 1	
2	pagareid 2	
-	ehitusmeistr. 1	müürsepad 4
-	raamatuköitj. 1	
2	lihunikke 3	1
-	fotograafe 4	
-	juuksureid 3	
-	aednikke 2	
1	kullasseppi -	
?	leivapagareid 2	
2	ämmaemandaid 1	
-	plekkseppi 2	
1	kondiitreid 2	
2	maalreid 2	
-	notareid 1	
1	kübarseppi 2	1
-	eraadvokaate 1	
1	sadulseppi 1	1
?	seppi 1	
6	rätsepaid 3	1
-	õmblejaid 4	
1	korstnapühkij. 1	
6	kingseppi 4	2
-	loomaarste 1	
3	tislereid 2	3

2	pottseppi	3	3
?	trahteripidajaid	1	
-	kellasseppi	2	
-	vorstitegijaid	1	
-	hambaarste	1	
1	nahaparkaleid	1	1
1	klaasilõikajaid	-	
1	hõbeseppi	-	
1	relvaseppi	-	
1	vaseseppi	-	1
1	parukategijaid	-	1
2	lukkseppi	-	1
2	kangruid	-	1
14 ^{x)}	kaupmehi	-	

x) Kahjuks ei ole siin vahet tehtud nn. suurkaupmeeste (Kaufhändler) ja poodnike (Krämer) vahel. Esimesed olid need, kes tegelesid väliskaubandusega, teised aga oma väikestes poodides jaekaubandusega.

3. Majavaldajate nimestik 1800.a.

Eksplikatsioon 1800.aastal Haapsalu kreisi maamõõtja (Revisor) Guthardt'i poolt valmistatud Haapsalu linnaplaani juurde.

Majavaldajate loend, mille järjekorra number vastab plaanil märgitud hoone numbrile. Kuulub foto nr.46 juurde.

1. Raemehe Kintz'i abikaasa
2. Raemehe Koch'i abikaasa
3. Linna haigla, sinna juurde kuuluvate hoonetega a,b. saun
4. ... Bürgermeister Hintzberg
- 5.
6. pottsepp Bröske
7. endine Ruhnau maja
8. kammerhärta parun Ungern-Sternberg
- 9.
10.
  - A. turg
  - A. vana loss
- 12.
13. müüri-sepp Hansu trahter (kõrts)
14. kroonu magasin
15. tislter Hennemann
- 16.
17. puitait (sarai)
- 18.
- 19.
20. kindral Kursell'i abikaasa
21. tollihoone
22. raekoda
23. vaekoda
24. kubermangu sekretär Peters
- 25.
- 26.
- 27.
- 28.
- 29.
30. Wiedemann
31. rätsep Schrank
32. pottsepp (?) Harloff
33. sadulsepp (?) Aenneus'e korterihoone
34. sadulsepp Aenneus'e elamu ja krunt

35. koolimaja
36. kirik
37. kreisimaamõõtja Guthardt'i tühi krunt
38. rittmeister von Stackelberg
39. a. kroonu magasin
b. sinna juurde kuuluv /hobuse/tall
40. oberst von Müller'i abikaasa pärijad
41. lihunik
42. kingsepp Allenstein
43. tisler ja trahteri (kõrtsi) pidaja Joers (?)
- 44,45. kuuluvad vene kaupmehele Voronoff'ile
46. raemees Thermann
- 47.
- 47 a.
48. kübarategija Leidlich
49. organisti maja
- 50,51. Karsten'i hoone ja krunt
52. linnale kuuluv korterimaja
53. kaupmees Baumann
54. von Mohrenschildt
55. von Mohrenschildt'i elamu (Herberge)
56. ...major Nechaloff
57. Fromhold Kintz'i lesk
58. leitnant von Berg
59. paruniproua von Ungern-Sternberg
60. major von Nechaloff
61. ooberst von Knorring
62. rannajärelvaataja (Aufseher) Petrov
63. doktor Schuchardt
64. trahteripidaja Kintz'i lesk
65. kapellmeister Schichall'i maja
66. Ahlers'i lese (naise) kõrts (Krug)
67. " " elamu
68. kaupmees Dorigin
69. kreisi maamõõtja Guthardt
70. kirurg Noricke abikaasa
71. lihunik ja raemees Wachsmuth
72. kingsepp Tantor
73. " " elamu
74. raemees (?) ja parukategija Feldt
75. Gustav Kintz'i lese ait (Speicer)

76. karjane Andrus
77. Dichaas'i abikaasa krunt
78. bürgermeister Jencken
79. landraat von Delvig'i elamu (Herberge)
80. pottsepp Becker
81. kontrolör Caspar Landesén
82. tislér Prignitz
83. parkal Frentzel
84. müürissepp Hain
85. (Besucher) Nelaender
86. kammerhärä parun von Ungern-Sternberg
87. landraat ja krahv von Stenbock
88. haigla
89. parun Renatus von Ungern-Sternberg
- 90.
91. lipnik Bobroff
92. major Michaloff
93. raemes Dietz'i krunt
94. preili von Stauden
95. lukksepp Kiesell
96. apteeker ...Raupach
97. kohtufoogt Carl Landesén
98. valitseja (Amtmann) Neumann
99. müürissepp Haen'i korterimaja
100. organisti korterimaja
- 101.
102. pastori elamu
103. vene kaupmehe korterimaja
104. Dittmar'i maja
105. majori korterimaja
106. postmeister
107. Raupach'i lesk
108. " " korterimaja
109. landraat von Helvig
110. Vene kirik
111. proua Noricke
112. proua Barklai
113. kangur Bierststaecht (?)
114. rahamaksja Rilakoff
115. krahv ja landraat von Stenbock'i veski
116. Wachsmuth'i ait (Speicher)

117. ... Wahl'ile kuuluv krunn

118. müürissepp Haen

119. vasesepp Müller (Muller?)
(Keiserort)

1. posti Ado

2. Kreis'i Ingell

3. Ericho Andrus

4-15 puuduvad nimetused

XI Haapsalu linnuse ja linna ajaloo kronoloogia

- I Ürgkogukondlik kord VII a.t.e.m.a. Vanemad asulad ja ehitised. IX saj. m.a.j. Eesti alal
- II Feodalismile ülemineku periood X sajandist - XIII sajandi alguseni. Linnuste võrgu väljakujunemine, linnataoliste asulate tekkimine.
- III Feodaalne killustatus XIII sajandi algusest - XVI sajandi keskpaigani. Gooti stiil. Linnaehitus. Linnakindlustused. Linnused. Kirikud ja kloostrid. Ühiskondlikud hooned. Linnaelamud ja majandushooned.
- 1228 - loodi uus iseseisev piiskopkond, mille koosseisu kuulusid Saare-, Hiiu-, Muhu- ja Läänemaa.
- 1228-1563 - oli Haapsalu linn feodaalse vaimuliku vürstiriigi poliitilis-administratiivne keskus.
- 1234 - määras paavsti saadik Wilhelm kindlaks Saare-Läänemaa piiskopkonna piirid.
- 1243 - Liivimaa konföderatsiooni moodustamine.
- 1251 - läks Saare-Läänemaa piiskop Lihulast Pärnusse, kuhu ehitati toomkirik ja kus oli piiskopi ja toomkapiitli residents
- 1260, jaan.13. - nimetati paavst Aleksander IV poolt antud bul-las Saare-Läänemaa piiskop ametlikult Saaremaa piiskopiks.
- 1263, veebr. 2. - hävitas Leedu väerst Pärnu linna, toomkiriku ja lossi. Piiskop otsustas oma residentsi üleviia Haapsalusse.
- 1265 - alustati arvatavasti Haapsalu lossi ja toomkapiitli (lossikiriku) ehitamist.
- 1279 - koos lossikiriku valmimisega antakse lossi ümbrusesse asunud elanikele linnaelanike õigused Riia linnaõiguse alusel.
- 1293 - mainitakse ürikuliselt esimest korda Haapsalu linnust.

- 1294 - uuendati Haapsalu linna õigusi Riia linnaõiguse alusel mõningate Haapsalu linna eritingimusi puudutavate muudatustega.
- 1297 - purustasid mässavad ordu sõjamehed Haapsalu pühavaimu haigla.
- 1298 - taastati pühavaimu haigla, mis hiljem vaestemajana 1594-1622 töötas Rootsi kuningate poolt määratud abiraahade baasil.
- 1298 - hävitasid Saksa ordu rüütlid Haapsalu lossikiriku.
- ca 1300 - sai must püssirohi Euroopas tuttavaks.
- 1309 - rüüstas Läänemaad ja hävitas Haapsalu linna ordumeister Gerhard (Conrad ?) von Jorcke (al. York).
- 1320 - ehitati toomkiriku kool.
- 1323 - määras piiskop Jakob kindlaks Haapsalu linna piiri.
- 1374-1381 - piiskop Heinrich III ajal oli Haapsalu rahval raske elu.
- 1383 - tungisid kättemaksuks mõistatuslikul kombel surma saanud piiskopi eest rüütlid Th.Uxküll ja Joh.Scharenbeck koos sulastega lossi, põletasid selle maha ja rüüstasid toomhärrade maju.
- 1385-1419 - piiskop Winrich von Kniprode ajal oli Haapsalul rahu-lik aeg, arvatavasti tema ajal ehitati Haapsalu linnale ümber rugev kivist kaitsemüür.
- 1391 - täiendas piiskop Winrich von Kniprode Haapsalu linnaõigust, andes kaluritele õiguse vabaks kalapüügiks.
- 1427 - tungisid vitalivennad (mereröövlid) 13 laevalt linna ja rüüstasid seda põhjalikult.
- XV sajandil kannatas Haapsalu linn Saare piiskopkonna valduse pärast toimuvate tulide tõttu.
- XVI sajandi algusest algavad Haapsalul paremad päevad.

IV Reformatsioon. Eesti ala tükeldatuna naaberriikide vahel.

Renessanssstiil. XVI sajandi teisest veerandist kuni XVII sajandi keskpaigani. Linnaehitus ja linnakindlustused. Ehitismälestised.

1524 - andis piiskop Johann IV Kievel linnale luteriusuliku armu kirja ja uuendas linnaprivileege.

1524 - Piiskop Johann IV Kieveli konflikt vasallide ja linlastega.

1524 - mainitakse dokumentides esmakordselt hiljem Jaani kirikuks ümberehitatud hoonet.

1543 - piiskop Johannes V ajal kontrolliti Haapsalu linna piire ja kinnitati uuesti.

1558-1583 - Liivi sõja kestel vahetusid Haapsalu peremehed seitsmel korral.

1559 - müüs piiskop Johannes V Saare piiskopkonna Taani kuningale Frederik II-sele.

1560 - andis Frederik II oma ostetud valdused üle nooremale venelasele hertsog Magnusele, kes samal aastal kinnitas Haapsalu endised privileegid.

V Eesti ala Rootsi riigi koloniaalprovintsiena. Barokkstiili kujunemine XVII sajandi teisel poolel ja XVIII saj. algul. Linnaehitus ja linnakindlustused, ehitismälestised.

1563 - aug.7. alistus Haapsalu loss ja linn rootsi kindral Ake Bengtson Ferla'le. Toomkirik ja linn rüüstati põhjalikult. Saare piiskopkond jagunes kaheks: Läänemaa osa jäi Rootsile ja Saaremaa Taanile.

1573 - andis ooberst Klaus Akeson Tott suures rahapuuduses Haapsalu ja Haapsalu linna teised Läänemaa lossid nn. Liivi mõisameestele, kes tol korral sõdisid ühes rootsi vägedega venelaste vastu, pandiks.

1575 - jaan.25. müüsid mõisamehed Haapsalu lossi Taani asehaldurile Klaus von Ungernile 40.000 taalri eest.

1576, veebr.12. - vallutasid venelased Haapsalu lahinguta.

1576-1581 - Haapsalu vene vägede valduses.

- 1577 - Ivo Schenkenbergi jõugud Tallinnast põletasid Haapsalu linna rootslaste kaasabil.
- 1581, aug.9. - vallutas Rootsi väepealik Pontus de la Gardie Haapsalu linnuse ja linna. Siia pandi kuninglik asehaldur. Linna omavalitsuse etteotsa seati piiskoplikul ajal linna administratoorina valitsenud foogti asemele bürgermeister.
- 1584 - taastati linnakool.
- 1625 - pantis Gustav Adolf suures rahahädas Haapsalu lossi, linna ja ümbruse krahv Jakob de la Gardiele.
- 1630 - valmistas Haapsalu skulptor Joachim Winter linnakiriku altaripildi (reljeefi).
- 1641-1647 - remonditi linnust Jakob de la Gardie korraldusel. Parandati põhjalikult. II korrus ehitati peale. Kivid toodi Ungru mõisa paemurrust.
- 1648 - lubas Jakob de la Gardie kaubanduse arendamiseks laevasõidu vabaks.
- 1652 - suri Jakob de la Gardie. Haapsalu krahvkonna päris tema poeg Magnus Gabriel de la Gardie.
- 1656-1658 - Vene-Rootsi sõda.
- 1665 - taastas Karl XI Haapsalu kaubanduslikud ja laevasõidu privileegid.
- 1665 - seati sisse laevasõidu portorium.
- 1671 - talupoegade rahutused Haapsalu krahvkonnas valitseja vastu. Saadi summutada alles Eestimaa kindralkuberneriga vahelesegamisel.
- 1680 - Haapsalu toomkooli tase kõrgel järjel. Lõpetajaid võeti vastu ülikoolidesse ja ametitesse.
- 1680-1700 - mõisate reduktsioon.
- 1682-1725 - Peeter I valitsemise aeg.
- 1682 - linnakalmistu rajamine.

- 1686 - suri Magnus Gabriel de la Gardie. Haapsalu krahvkonna päris tema väimees krahv Königsmark.
- 1688 - suri krahv Königsmark.
- 1688, märts 23. - puhkes lossis tulekahju, mis hävitas linnas ka mõned majad.
- 1690 - ehitati linnakirikule esimene torn.
- 1691 - redutseeriti Haapsalu krahvkond.
- 1694 - ühendati Haapsalu lossi- ja linnakirikud ühise õpetaja alla.
- 1695-1697 - suur nälg.
- 1696 - triivjää sünnitas palju kahju Haapsalu linnale.
- 1697 - suri Haapsalus nälga 58 inimest.
- 1700-1721 - Põhjasõda.
- VII Eesti ala Vene keiserrigi koosseisus. Kapitalistlike suhete kujunemine. Klassitsism. XVIII saj. lõpust kuni XIX sajandi keskpaigani.
- 1710 - Eesti- ja Liivimaa ühendamise Vene riigiga.
- 1710 juulikuus läks Haapsalu kindral R. Baueri juhtimisel venelaste kätte.
- 1710 - katk linnas ja maal.
- 1715 juuli 22. - viibis Peeter I Haapsalus.
- 1715 - lasti Rootsi vägede dessandi kartusel linnusemüürid õhku.
- 1721, aug. 30. - sõlmiti Vene ja Rootsi vahel Uusikaupunki (Nystadt'i) rahu, mille järgi viimasel peale Ingerimaa ja osa Karjala (koos Viiburiga) tuli loobuda ka Eesti- ja Liivimaast.
- 1726 - ühendati toomkiriku saksa- ja linnakiriku eesti kogudused ühe õpetaja alla.
- 1743 - rajati Haapsalusse apteek.

- 1756 - rajati Haapsalusse puidust nn. rügemendi kirik.
- 1762-1792 - oli Liivimaal kindralkuberner.
- 1782 - Baltimaad liidetakse Sise-Venemaaga üheks tollialaks.
- 1782 - kubermangude haldamiseadused pannakse kehtima ka Eesti- ja Liivimaal.
- 1783 - Riia ja Tallinna kubermangud ühendatakse ühe asehalduri võimu alla.
- 1783 - läänimõisate andmine valdajatele nende pärisomanduseks.
- 1783 - Pearahamaksu sisseseadmine Eesti-, Liivi- ja Saaremaal.
- 1784 - Haapsalu maakonna-(resp. kreisi-)linnaks määramine.
- 1785 - ehitati linnuse lõunaalale kivist magasiait.
- 1796 - likvideeriti Keiser Paul I poolt asehaldamiskord.
- 1796 - taastati vana korraldus raega eesotsas.
- 1802 - paigutati esimene supelonn (kabiin) Haapsalu randa.
- 1804 - asutati Haapsalusse kreiskool.
- 1810 - kaotati maakaubanduse keeld.
- 1812 - Isamaasõda
- 1814 - muudeti kreiskool kaheklassiliseks "kõrgemaks" kooliks.
- 1814 - asutati poisslaste elementaarkool.
- 1825 - Haapsalus I soojade vannide ja supelasutuse rajamine
- 1831 - rajas raehärra Berg Haapsalusse esimese rannapromenaadi.
- 1838 - rajati dr. Hunniuse algatusel kool eesti lastele.
- 1839 - kinnitati Haapsalu eesti kool.
- 1843 - luuakse korrapärane laevavähendus Peterburi ja Riiaga.
- 1845 - asutati Haapsalusse II mudaravila.
- 1845 - alustati vene õigeusu kiriku ehitamist.

- 1852 - lõpetati vene õigeusu kiriku ehitamine ja õnnistati sisse.
- 1852 - lammutati vana tütarlaste kool ja ehitusmaterjal kasutati uue tütarlaste kooli ehitamisel.
- 1852 - rajati Haapsalusse Vene-Nikolai kool.
- 1853 - Alustati kõnniteede korrastamist
- 1853 - alustati kalmistu juurde viiva maantee ehitamist.
- 1853 - linna tütarlastekooli rajamine
- 1853 - viibis Nikolai Pirogov Haapsalus.
- 1853-1856 - Krimmi sõda.
- 1854 - asutati Haapsalusse väikelaste varjupaik "Marien-Azyl"
- 1856 - tehti Haapsalu linnakiriku torn kõrgemaks ja pandi uus kat-
tus peale.
- 1866 - kaotati tsunftsund.
- 1860 - alustati uue sadama ehitamist
- 1867 - viibis Pjotr Tšaikovski Haapsalus.
- 1868 - muudeti linnuse kaitsemüüri seesmine ala pargiks.
- 1868 - asutati Haapsalu Vabatahtlik Tuletõrje Ühing.
- 1870 - Linnareform Venemaal.
- 1870 - Avati Balti raudtee.
- 1877 - 1870.a. Venemaa linnareformi kehtestamine Balti kubermangu-
des.
- 1876 - avati Tapa-Tartu raudtee.
- 1882 - viibis V.V.Dokušajev Haapsalus.
- 1884 - muudeti 1804.aastal asutatud kreiskool ümber vene õppekee-
lega linnakooliks.
- 1886-1889 - remonditi lossikirik.
- 1887 - avati Tartu-Valga raudtee.

- 1888 - politseireform Balti kubermangudes.
- 1889 - kohtureform Balti kubermangudes.
- 1893 - asutati Haapsalu "Laulu ja Muusikaselts "Kungla"".
- 1896 - Haapsalus I Läänemaa laulupidu.
- 1900 - esimene auto Haapsalus
- 1902 - alustati Keila-Haapsalu raudteeliini rajamisega.
- 1904-1905 - Vene-Jaapani sõda.
- 1905 - avati Keila-Haapsalu raudtee.
- 1905 - ehitati Haapsalu jaamahoone.
- 1905, 11.-17.juuni - Keila-Haapsalu raudteeliini ehitustööliste streik.
- 1905, dets. 14.-17. - nekrutite demonstratsioon ja nõudekirja esitamine sõjaministrile.
- 1906 - põles ära võõrastemaja "Salong" turuplatsi ääres.
- 1912 - muudeti linna tütarlastekool 6-klassiliseks progümnaasiumiks.
- 1913 - II Läänemaa laulupidu.
- 1914 - muudeti 6-klassiline tütarlaste progümnaasium 7-klassiliseks gymnaasiumiks.
- 1914, juuni 19 (aug.1) algas Esimene maailmasõda.
- 1916 - rajati Tallinna ja Lihula maanteede ristumiskohale Esimese maailmasõjas langenud mereväelaste hauad ristiga.
- 1918, veebruar 21. - okupeerisid Saksa väed Haapsalu.
- 1918, märts 18 - moodustati ortskomandandi käsul Haapsalu linnavalitsus.
- 1918, nov.14 - tuli peale okupatsioonivõimude lahkumist endine kodanliku valitsuse-aegne linnavolikogu uuesti kokku.

- 1921, sept²⁶26 - otsustati raekoja kantselei pottkivist ahi ümber ehitada.
- 1921 - avati Esimese maailmasõja päevil ehitatud raudtee Haapsalu ja Rohuküla vahel.
- 1928 - püstitati Karl August Hunniuse monument Suure (nüüd 21. Juuni) promenaadi äärde.
- 1929 - püstitati Rudolf Tobiase monument Suure (nüüd 21. Juuni) promenaadi äärde.
- 1929 - asutati Läänemaa muuseum.
- 1933 - püstitati Bernhard Laipmanni Vaikse Kalda äärde.
- 1934 - asutati käsitööstuslik ettevõtte šenilli tootmiseks.
- 1938 - sai Läänemaa Muuseumi ühing ruumid vanasse koolimajja Kooli t. 6.
- 1938 - pandi maksma uus linnaseadus.
- 1939, september 1 - Teise maailmasõja (Suure Isamaasõja) algus.
- 1940, juuli 25 - lõpetati nõukogude võimu poolt linnavolikogu ja selle poolt valitud komisjonide tegevus.
- 1946 - hakkas kohalik kombinaat tootma šenill riidet.
- 1950, mai 1.-avas Haapsalu muuseum nõukogude võimu ajal esmakordselt oma ukseid külastajatele.
- 1950, okt. 1. - moodustati Eesti NSV-s rajoonid.
- 1950 - ehitati Haapsalu linnuse ristimiskabelile ja käärkambri-
le uus katus. Viimasele pandi ette aknaraamid ja klaasid.
- 1952 - remonditi linnuse torn kapitaalselt.
- 1952 - avati Haapsalus mao- ja sooltehaiguste sanatoorium.
- 1957 - avati Haapsalus Eesti esimene laiaekraaniline kinoteater " Oktoober " .
- 1957 - kolis šenilltootmise tööstus uude, suurde ja moodsasse tööstushoonesse.

- 1958 - sai Haapsalu sanatoorium puhkekodude ja sanatooriumide vabariiklikul ülevaatusel II koha.
- 1958 - aasta lõpus avati Supluse tänavas ümberehitatud hoones vabariigis ainulaadne poliomieliidi tüsistuste järelravi sanatoorium.
- 1959 - sai Haapsalu sanatoorium puhkekodude ja sanatooriumide vabariiklikul ülevaatusel I koha.
- 1959 - alustati linnuse müüride konserveerimist.
- 1961 - oli Haapsalu linna pindala umbes 600 ha.

XIII Fotode nimestik.

Jrk. Nr.	Kirjeldus	VRV neg.nr.
1	2	3
1.	Haapsalu plaan 1783	N-12510/1
2.	Raekoja hoone 1837, N.Brjntšepinoff'i joon. F.Knorre lito	N-12324/3
3.	Haapsalu linna plaan (1850 ?)	N-12314/2
4.	End. krahv Brevern de la Gardie loss	N-12473/2
5.	Apostl.õigeusu kirik ca 1870	N-12337/3
6.	Suur promenaad	N-12472/2
7.	Vaade linnuse tornist sadamale 1837	N-12324/2
8.	Üldvaade linnale	N-12470/3
9.	" "	N-12471/2
10.	Vaade holmidele	N-12469/3
11.	Hotell "Salon"	N-12474/3
12.	Haapsalu linna plaan 1913	
13.	Bergfeldi supelasutis	N-12471/1
14.	Dr.Anoneti supelasutis	N-12472/2
15.	Haapsalu sanatoorium 1964	N-10664/3
16.	Haapsalu linna plaan 1933	
17.	Haapsalu Punase Risti sanatoorium ca 1938	N-12476/1
18.	Rannahotell	N-12475/1
19.	Haapsalu muuseum, end. raekoda 1968	N-12704/3
20.	Uus sadam ca 1900	N-12473/3
21.	Haapsalu raudteejaama hoone ca 1910	N-12474/2
22.	Haapsalu raudteejaama perroon ca 1910	N-12473/1
23.	Haapsalu Jaani (linna) kirik ca 1870	N-12337/2
24.	Haapsalu muuseumi hoovipoolne välisuks	643

1	2	3
25.	Haapsalu muuseumi hoovipoolse ukse ülemine osa	642
26.	Haapsalu muuseumi siseruumi raudsepisuks	640
27.	Haapsalu muuseumi siseruumi raudsepisukse fragment	641
28.	Rudolf Tobiase monument	N-12705
29.	P. Tšaikovski pink mere kaldapealsel	N-12711
30.	Vaade kursaahile 1968 septembris	N-12714
31.	Paadisild 1968	N-12712
32.	Vaade vanadele hoonetele Karja (Võidu) tänavas	N-12477/3
33.	Vaade puithoonetele	N-12702/3
34.	Vaade linnusele loodest üle vanade majade	N-12336/3
35.	Vaade Karja tänavale ja Piiskopilinnusele	N-12466
36.	Vaade puitehitustele 1968	N-12717
37.	" " "	N-12702/1
38.	" " "	N-12701/1
39.	" " "	N-12702/3
40.	" " "	N-12702/2
41.	Puitehistööga kaunistatud välisuks	647
42.	" " välisukse fragment	648
43.	Vaade paekivist laotud tara fragmendile	N-12718
44.	" " " " "	N-12476/2
45.	" " " " "	N-12478/1
46.	Haapsalu linna plaan 1800. RAKA F 2072-2-33	

XIII Kasutatud materjal

Arhiivimaterjal

Eesti NSV Riikliku Ajaloomuuseumi "D" fond

Fond 237, nim.1, s.-ü.166
Fond 104,
Fond 116.

Eesti NSV TA Kirjandusmuuseum, käsikirjade osakond,

Fond Õpetatud Eesti Selts MB 60.

Tallinna Linna Riiklik Arhiiv,

Fond 230, nim.1, s.-ü.BL 10.

Eesti NSV Perekonnaseisuaktide Büroo Arhiiv

Fond 10, nim.1, s.-ü.169,185-190.

Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitamise Keskariiv,

Fond 4209, nim.1, s.-ü.nr.nr.60,117,161,166,223,226,
231,232,233,268,272,318,420,619,813,
936,951,974,110.

Vabariiklik Restaureerimisvalitsus: šifr.268/62, arhiiv P-363;
šifr.268/62, arhiiv P-362; šifr. 268/62, arhiiv P-364.

Publitseeritud allikad

Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands. Hrsg.von Dr.
G.F.von Bunge Bd.III,IV.

Beiträge zur Kunde Ehst., Liv- und Kurlands. Bd.III.

Eesti rahva ajalooost Põhjasõja aastail 1700-1721. Valimik doku-
mente. Tallinn 1960.

Hupel, A.W., Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen Statt-
halterschaft. Riga 1789.

Hupel, A.W., Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland
Bd. I-III. Riga 1774-1782.

Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Be-
gründet von F.G.von Bunge. Bd.I. Reval 1857.

Polnoe Ssobranie Zakoniv Rossiiskoi Impeerii.

Tom XXII str. 384 nr.15980 (1784-1788)
Tom XLIII " 365 nr.17830 (1796-1797)
Tom XXIV " 350,351 nr.17830 (1797)

Kirjandus

- Ahvenainen, Jorma, Der Getreidehandel Livlands im Mittelalter. Helsinki-Helsingfors 1963.
- Alver, H. dr., Eesti kuurort Haapsalu. Haapsalu 1922.
- Amberg, O., ...Eesti Punase Risti sanatoorium Haapsalus. "Punane Rist" nr.1. Tallinn 1937.
- Antik, Rich., Eesti Ajakirjandus 1766-1930.
- Arbusov, L., Grundriss zur Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Riga 1918. IV trükk.
- Arhiivinduse käsiraamat II. Tartu 1936.
- Bruns, Fr., Weszerka, H., Hansische Handelsstrassen. Atlas-Köln. Graz 1962. Text - Weimar 1967. Register-Weimar 1968.
- Busch, N., Geschichte und Verfassung des Bistums Osel bis zur Mitte des XIV Jahrhunderts. Riga 1934.
- Chronik von Hapsal, zum grösseren Theil abgedruckt und vervollständigt von G.G.F. Baron v. Ungern-Sternberg. Schleichers Estonia 1828, I 39 ff.; "Inland" 1836 Nr.5 S.577 ff.
- Dehio, K. Dr., Prof., Über die Hapsalschen Schlammbadekuren. Sõjaväe arstide teadusl. koosolekute protokollid. nr.3.
- Ederma, B. ja Jaik, A., Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirikud. Tartu 1939.
- Eesti Ajalugu I-III. Tartu 1935-1940.
- Eesti Arhitektuuri Ajalugu. Tallinn 1965.
- Eesti Bibliograafiline Leksikon. Tartu 1926-1929.
- Eesti VIII. Läänemaa. I. Tartu 1938.
- Eesti Kirjanduse Ajalugu I. Tallinn 1965.
- Eesti NSV Ajalugu, II. 1955, 1963.
- Eesti NSV Ajalugu. II trükk. Tallinn 1957.
- Eesti NSV Ajaloo lugemik II. 1964.
- Eisen, M.J. prof., Isiklikke mälestusi Haapsalu elust umbes 60. aasta eest. "Lääne Elu" 1930, nr.nr.59-63, 65,66.
- Essen, Nikolai, Nachrichten über das Geschlecht Ungern-Sternberg Tartu 1939.
- Gapsaljski kurort. Kurort Hapsal. 1897.
- Grönberg, A., Kuurort Haapsalu. "Lääne Elu" 1932, nr.58.

- Haapsalu Muuseum. Muuseumi juht. Haapsalu, 1970.
- Der Badeort Hapsal. Inland, 1846, S.786 ff.
- Die Geschichte Hapsali im Umriss. Inland 1852, nr.26 veerg 522.
- Auch etwas über Hapsal. Inland 1848, nr.9.
- Hunnius, C.A., Dr., Die Seebäder Hapsals.
- Hunnius, dr., Die Geschichte Hapsals 1228-1859. Riga 1863. Dr. Hunnius, Badeführer II Theil.
- Hunnius, Dr., Die Geschichte Hapsals 1228-195:, Riga 1865.
- "Literärisches" über Hunnius' Badeführer II Theil, Die Geschichte Hapsals 1228-1859. "Revalsche Zeitung" 1865 nr.215, 18.Sept. Beilage.
- Zeugniss über die berittenen Grenzen des Weichbilds der Stadt Hapsal 1323. Inland 1841, nr.13.
- Istoria Estonskoi SSR. Tom I. Tallin 1961.
- Kas tunned maad. Tallinn 1965.
- Katalog des Schwedischen Generalgouverneur-Archiv zu Riga. Riga 1908.
- Kaulitz-Niedecke, R., Hapsal. Ein nordisches al fresco. Reval 1930
- Kitšenko, Vladimir. Ruinö zamka v Gapsale. Revelj 1912.
- Kotlov, F.V., Brammina, I.A., Sipjagina, I.K., Gorod i geologitceskie prozessö. Moskva 1967.
- Kröger, A.W., cand.jur., Estländisches Verkehrs- und Adressbuch für 1893/94. Riga 1893.
- Lief- und Estländisches Staats- und Adresskalender. 1785.
- Liste der in Hapsal angekommenen Badegäste. Reval 1851-1868.
- Lossius, J., Die Urkunden der Grafen de Lagardie in der Universitätsbibliothek zu Dorpat. Dorpat 1882.
- "Lääne Elu" aastakäigud 1930, 1931, 1932, 1934.
- Lukats, J., Ilmarändur. Läänemaa Riviera. "Lääne Elu" 1930, nr.59.
- Mettig, C., Baltische Städte. Riga 1905.
- Neus, H., Die Geschichte Hapsals im Umriss nach vorhandenen schriftlichen Nachrichten zusammengestellt. 1) Inland 1852 nr.26 u. 27; 2) etwas umgearbeitet in Hunnius, Seebäder Hapsals 1853) S.74 ff.
- Peipsi, Rud., Haapsalu suveorkestri pianist. Peeter Tšaikovski - Haapsalu suvitaja. "Lääne Elu" 1932, nr.53.
- Plaudereien über Haapsal. "Revalsche Zeitung" 1884, nr.60.

- "Poslednija Izvestija" 1925.
- Postimees 1925.
- Prümmel, J., Eesti kuurordid.
- Päevaleht 1925.
- Raam, W., Haapsalus leiti keskaegne linnamüür. "Sirp ja Vasar" 1965, nr.37, 10.sept. lk.5.
- Raudver, G., Haapsalu. Tallinn 1961.
- Richter, A., Baltische Verkehrs- und Adressbücher. Bd.III Estland Riga 1913.
- Rosenberg, I., Eesti NSV Muuseumid. Tallinn 1961. (L.Randre, Haapsalu Rajoonidevaheline Koduloomuseum, lk.287-308).
- Russwurm, C., Eibefolke oder die Schweden an den Küsten Estlands und auf Runö. Reval 1855.
- Russwurm, C., Das Schloss zu Hapsalin der Vergangenheit und Gegenwart. Reval 1877.
- Russwurm, C., Nachrichten über das Gesdichte der Ungern-Sternberg Breslau 1875.
- Russwurm, C., Sagen aus Hapsal, der Wieck, Oesel und Runö. Reval 1861.
- Sachsendahl, J., Siegel und Münzen der weltlichen und geistlichen Gebietiger über Liv-, Est- und Curland bis zum Jahre 1561 nebst Siegeln einheimischer Geschlechter. Est- und Liefländische Briefflade IV. Reval 1887.
- Seuberlich, E., Liv- und Estlands alteste Apotheken. Riga 1912.
- "Teataja" 1925.
- Tomberg, A., Haapsalu lossi ja linna minevik. Tallinn 1913.
- Toom, A., Arhitektuurimälestiste kaitsest. Koduuurimise teated nr. 4. Tallinn 1962.
- Vann, Fr., Jooni Haapsalu lossi ja linna ajaloost. "Lääne Elu" 1930.
- Vaba Maa, 1925.
- Walma, H., Haapsalu lossivaremed. Suur varandus, mida vaja oskuslikult kasutada. "Lääne Elu" 1930, nr.6.
- Wiesenfeld, A., Mõnda Haapsalu Jaani kiriku ajaloost. "Lääne Elu" 1930, nr.86.
- Zentralnõi Gossudarstvennõi Istoricheskiï Arhiv Estonskoi SSR. Puteboditelj. Moskva-Tartu 1969.

Eesti NSV Ministrite Nõukogu
Riiklik Ehituse ja Arhitektuuri
Komitee

ARHIIV

№ _____